عروض سیفی

بہ تصحیح

مولانا مولوی نصیر الدین صاحب منشی فاضل

صدر مدرس السنۂ شرقیہ - اسلامیہ ہائی سکول لاہور

بفرمائش

شیخ مبارک علی تاجر کتب

اندرون لوہاری دروازہ لاہور

۱۹۳۴ء

عالمگیر الیکٹرک پریس لاہور میں باہتمام حافظ محمد عالم پرنٹر چھپوایا

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد للہ الذی جعل علم العروض میزان الاشعار والصلوٰۃ علیٰ صاحب دیوان الرسالت و اہل بیت الاطہار اما بعد بدان کہ باعث بریں تالیف آں بود کہ گاہی با اصحاب از کتب عروض مباحثہ کردہ می شد در ہر دقیقہ نکتہ می طلبیدند و بر ہر مدعا دلیلی عقلی یا نقلی می شنیدند کہ آں نکات و دلائل تمامہا در پنج کتاب ایں فن از تصانیف عربی و فارسی متقدمان و متاخران نبود بحکم آنکہ العلم صید والکتابۃ قید خواستہ شد کہ بجہت حفظ آں سخنان رسالۃ ترتیب دادہ شود۔ **نظم**

کہ در آں سر بر سخن باشد گرچہ متن است شرح فن است

التماس از مستفیدان آنست کہ چوں ازیں مائدہ فائدہ بردارند سیفی را بدعائی خیر یاد آرند باللہ والتوفیق۔ **فصل** در تعریف شعر و بیان شاعر بدانکہ شعر[ف۱] در لغت دانستن و دریافتن است و در اصطلاح[ف۲] سخنی است موزون کہ دلالت بر معنی و قافیہ داشتہ باشد و قائل قصد موزونی آں سخن کردہ باشد سخن را بموزون قید کردہ شد ازاں کہ سخن ناموزون را شعر نگویند و سخن موزون را بدلالت بریں معنی قید کردہ شد ازانکہ سخن موزون بے معنی را شعر نگویند و قافیہ داشتہ باشد گفتہ شد ازانکہ سخن موزون دال بر معنی بے قافیہ را نیز شعر نگویند و قائل قصد موزونی آں سخن کردہ باشد اگر کلامی موزون واقع شود و قائل قصد موزونی آں کلام نکردہ باشد آں را شعر نگویند در اصطلاح پس آنچہ در قرآن و حدیث رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم موزون واقع شدہ است شعر نباشد **قولہ تعالےٰ** جل جلالہ (ثم اقررتم وانتم تشہدون۔ ثم انتم ہٰولاء تقتلون) **و قولہ** صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم الکریم[ف۳] ابن الکریم ابن الکریم اگرچہ در قرآن بر وزن فاعلاتن فاعلاتن فاعلات واقع شدہ است و در حدیث بر وزن فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلات اما چوں قائل

ف۱ شعر بکسر سخن و منقضے دانستن ۱۲ ج م ف۲ اصلاح اتفاق جمعی است بر کارے ۱۲ منہ ف۳ یوسف ابن یعقوب ابن ابراہیم ۱۲ منہ

قصد موزونی آں نکردہ است آں را شعر نمی گویند[ف۱] و اطلاق شعر بر قرآن و حدیث روا نیست و ابوالحسن اخفش نحوی رحمۃ اللہ علیہ گفتہ است کہ شاعر بمعنی صاحب شعر است۔ یعنی خداوند شعر ہمچنانکہ تامر بمعنی صاحب تمر است یعنی خداوند خرما ایں بر تقدیریست کہ شاعر مشتق بود از شعر معنی اصطلاحی یعنی کلام موزون چنانکہ گفتہ شد و اگر شاعر مشتق بود از شعر بمعنی لغوی شاعر دانندہ و دریابندہ باشد۔ بعضی گفتہ اند کہ شاعر را ازاں جہت شاعر گویند کہ او در می یابد نوعی از کلام را و قادر است بر ترکیب آں کہ آں نوع کلام را غیر او در نمی یابد و قادر نیست بر ترکیب آں و بعضی از اصحاب تواریخ گفتہ اند کہ اول کہ شعر گفت آدم بود صلوٰۃ اللہ علیہ و میگویند کہ لغت آدم باتفاق اہل علم سریانی بودہ و شعر عربی کہ بآدم نسبت میکنند ترجمہ شعریست کہ بہ لغت سریانی[ف۲] گفتہ است در مرثیۂ ہابیل در آں وقت کہ قابیل ہابیل را کشت و قاسم بن سلام بغدادی رحمۃ اللہ علیہ کہ پیشوائے اصحاب تاریخ است گفتہ است کہ اول کسی کہ شعر عربی گفتہ یعرب[ف۳] بن قحطان[ف۴] بود کہ از فرزندان نوح پیغامبر است صلوٰۃ اللہ علیہ و اکثر برانند کہ اول بار کسی کہ شعر فارسی گفتہ است بہرام گور است و بیت اولش اینست۔ **شعر**

منم آن پیل دمان و منم آن شیر یلہ نام بہرام من و کنیتم بوجبلہ

و بعضی گفتہ اند اول شعر فارسی ابوحفص حکیم سغدی[ف۵] گفتہ است و سغد موضعی از سمرقند است و بیتش اینست۔ **شعر**

آہوئے کوہی در دشت چگونہ دودا چوں ندارد یار بے یار چگونہ رودا

و بعضی گفتہ اند کہ اول کسی کہ در فارسی قصیدہ گفتہ است و بنیاد مداحی کردہ رودکی بودہ است و مطلع قصیدہ مع چند شعرش اینست **نظم قصیدہ** بوی جوی مولیاں آید ہمی ٭ بوئی یار مہرباں آید ہمی ٭ شاہ سرو است و بخارا بوستان ٭ سرو سوی بوستان آید ہمی ٭ شاہ ماہ است و بخارا آسمان ٭ ماہ سوئی آسمان آید ہمی ٭ ای بخارا شاد باش و دیر زی ٭ شاہ سویت میہمان آید ہمی ٭ **فصل**

ف۱ آں را شعر مرجز گویند بضم میم و فتح رائے بے نقطہ و فتح جیم و تشدید رائے بانقطہ ف۲ سریانی بضم شین بے نقطہ و سکون رائے بے نقطہ و بائے بہ نقطہ تحتانی ۱۲ ف۳ یعرب بائے بہ نقطہ تحتانی و سکون عین از اولاد حضرت نوح علیہ السلام ۱۲ ف۴ قحطان بفتح قاف سکون حائے بے نقطہ و سکون طاء و نون نام نایدخراست ۱۲ ف۵ سعدی بضم سین بے نقطہ و سکون عین بے نقطہ و دال بے نقطہ نام حکیم است سمرقندی ٭

دربیان حاجت بعلم عروض و واضع و وجہ تسمیہ آں چوں شعر کلامی است موزون و ہر موزونی را
ناچار است از میزانی تا زیادت و نقصان آن بآن میزان تواں دانست و میزان شعر بعلم
عروض معلوم میشود پس ہر کس کہ درباب شعر دخل می کند خواہ بگفتن شعر خواہ بشناختن
آں برا و لازم باشد کہ عروض بداند و بدانکہ استخراج علم عروض خلیل بن احمد بصری رحمۃ اللہ علیہ
کردہ است و چنیں میگویند کہ خلیل بن احمد روزے بردکان قصاری میگذشت آواز کوبہ نصاری
شنید و چوں آں صوفی بود متجاذب وایقاعی متناسب بظہر گفت واللہ۔ من ہذا شئی یعنی سوگند
بخدای کہ ظاہر میشود ازیں صورت چیزی و اور امنشاء استخراج علم عروض ہماں صورت شد و
در نام کردن ایں علم بعروض اقوال بسیار است بعضی میگویند کہ خلیل بن احمد در مکہ مبارک زادہا
اللہ تعالیٰ شرفاً بود کہ بایں علم ملہم شد و یکی از اسماء مکہ عروض است ایں علم را باسم مکہ خواندہ بجہت
تیمن و تبرک و بعضی گویند عروض بمعنی طرف است و چوں ایں علم طرفی بعضی از علوم بود آن را عروض نام
کردند و بعضی میگویند کہ در ترکیب ایں سہ حرف کہ عین و را و ضاد است معنی کشف و ظہور است و چوں
بایں علم ظاہر و پیدا میشود وزن صحیح و وزن غیر صحیح پس ازیں جہت ایں را علم عروض نام نہادند و بعضی
می گویند کہ عروض در لغت راہ کشادہ در کوہ است و ہمچنانکہ از راہی کہ در کوہ است بمواضع می
تواں رسید ایں علم نیز طریق معرفت شعر مستقیم و مقیم است و بدانستن او بکلام موزون ناموزون
می تواں رسید پس بایں مناسبت ایں علم را عروض نامیدند و بعضی می گویند کہ عروض بمعنی
منبع دابر است و ہمچنانکہ در ابر وانچہ از وے پیدا می شود نفع بسیار است درین علم نیز نفع بسیار است
پس بایں مشابہت ایں علم را عروض گفتند و بعضی می گویند کہ چوں جزء آخر مصراع اول بیت را
عروض می گفتند چنانکہ بعد ازیں معلوم شود و ایں علم مشتمل است بر معرفت آں جزء آخر پس ایں علم را
باسم آں جزو آخر نامیدند چراکہ آں جزو کثیر الوقوع است و در بیان عروضیان بسیار مذکور میشود۔
عروض ایں بیت چنیں است و عروض آں بیت چناں و بعضی میگویند و عروض فعول است۔
بمعنی مفعول یعنی بمعنی معروض و ایں علم را ازاں جہتہ عروض نامیدند کہ معروض علیہ شعر است

۵۱ ہمچنانکہ بمعنی عرض ظہور و آشکارا است و معنی عراض در گشتن وصل معارض با کسے برابری کردن کتاب بایکدیگر
و معنے عارض عروض دہندہ لشکر بمعنے عرض بکسر میم و فتح دال نقطہ جام و کنیزک را در اں عرض کنند ۱۲ منہ

یعنی شعر را براں عرض می کنند تا موزون از ناموزون جدا شود و بعضی ایں وجہ را ترجیح کردہ اند بعضی
وجہ اول را فصل دربیان موزون از ناموزون بمعنی تقطیع بیت و کیفیت آں بدانکہ وزن سنجیدن
کلامی است بمیزان بحری از بحرہائی شعر کہ مقرر کردہ اند پس ہر چہ بمیزان بحری از بحور راست باشد
آں موزون است و آنچہ بمیزان ہیچ بحری راست نباشد ناموزون است و ایں سنجیدن را تقطیع
گویند و در اصطلاح عروضیان و تقطیع بیت چنان است کہ الفاظی کہ دراں بیت است از یکدیگر
جدا سازند بروجہی کہ بر مقداری ازاں برابر باشد در وزن باجزای آں بحر کہ ایں بیت دراں
بحر است و مناسبت است بمعنی لغوی تقطیع کہ پارہ پارہ کردن است و در تقطیع عدد حروف و حرکت
سکون معتبر است و خصوصیت حروف و حرکت کہ فتحہ و کسرہ و ضمہ است یعنی زبر و زیر و پیش
دخل ندارد و مثلاً لفظ طوطی و بلبل بروزن فعلن باشد و ہر حروف کہ بتلفظ در آید آں معتبر باشد
در تقطیع اگرچہ در کتابت نباشد و ہر حرف کہ بتلفظ در نیاید آں معتبر نباشد در تقطیع اگرچہ در کتابت باشد
و حروف ملفوظہ غیر مکتوبہ و مکتوبہ غیر ملفوظہ بعد ازیں تفصیل بیان کردہ خواہد شد و سبب آنکہ بنائی
تقطیع بر ملفوظ است نہ بر مکتوب میشاید کہ حروف مصراعی زیادت باشد از مصراعی باآنکہ ہر دو
مصرع بریک وزن باشد چنانکہ شعر نشست سرو راہل کرم مجلس خاص : ، خوان خوان دو سہ
خوان خواست خوان چہ خوان کہ نخواست۔ مصرع اول بست و دو حروف است و مصرع دوم
چہل و سہ حرف و بدانکہ نون تنوین را عروضیان ظاہر می نویسند تا ملفوظ و مکتوب او زان شعر
یکسان باشد و التباس نشود فصل دربیان حروفی کہ ملفوظ اند و مکتوب نہ از انجملہ یکی الفی است[۵۱]
کہ از اشباع[۵۲] بفتحہ الف یعنی از کشیدن فتحہ ا و حاصل شود ہمچو آمد و آید کہ بروزن فعلن است و در
تقطیع دو الف نویسند اول متحرک دوم ساکن بدیں صورت اامد فعلن واایداید فعلن و دیگر واو یست
کہ از اشباع ضمہ واو حاصل شود ہمچو واو طاؤس کہ بروزن فعلان است و در تقطیع دو واو
نویسند اول متحرک دوم ساکن بدیں صورت واو دو فعلان طاووس فعلان و دیگر یائی است
کہ از اشباع کسرہ شود چنانکہ کسرہ من بیدل را کشند بروجہی کہ بعد از نون یا ملفوظ شود در تقطیع

۵۱ اگرچہ مشہور آنست کہ ہمیشہ ساکن است و متحرک را ہمزہ میگویند اما عروضیان الف را بساکن متحرک جمع میکنند برائے
تصریح مقصود ۱۲ ۵۲ اشباع بکسر الف و سکون شین بمعنی کشیدن اے چیزیکہ میکشد ۱۲ +

این یا نوشته شود بدین صورت یعنی بیدل مفاعیلن واین یا را یائی بطنی گویند و بطن
در لغت شکم بود همچنین در بعضی الفاظ عربی الف و واو یا ملفوظ شود و مکتوب نباشد همچو الف
الله و هذا و ذالک و واو لهٗ و یائے بهٖ و غیر آن و دیگر حرفیست که در حرف مشدّد است همچو خرّم و فرّخ
که بر وزن فعلن است و در تقطیع آن را دو حرف نویسند اوّل ساکن و دوم متحرک بدین صورت
خرم فعلن فرخ فعلن **فصل** در بیان الف و واو و یائے مکتوبه غیر ملفوظه اما الف وصل
آنست وقتیکه در میان مصراع واقع شود و حرکت او را بحرف پیش از و دهند و الف ملفوظ نشود
ازین جهت او را الف وصل میگویند که حرف پیش از و بحرف بعد از و متصل میشود در تلفظ
چنانکه شعر روز سیفی سیه از کاکل مشکین تو شد و در تقطیع این الف نوشته نشود بدین صورت
روز سیفی فاعلاتن سیهز کا فعلاتن کل مشکین فعلاتن نت شد فعلن ٭ و اگر الف ملفوظ شود ساقط
نشود و در تقطیع چنانکه ؎ بود فریاد سیفی در غمت از دست تنهائی ٭ تقطیعش بود فریا
مفاعیلن د سیفی در مفاعیلن غمت از دس مفاعیلن ت تنهائی مفاعیلن ٭ امّا واو سه نوع
است یکے واو عطف است و آن واولیست که در میان دو کلمه باشد همچون دل و جان این
و آن و در کلام فارسی بیشتر چنانست که ماقبل واو عطف یعنی حرف پیش از و بضمه ملفوظ
میشود و واو ملفوظ نمی شود چنانکه ؎ دل و دلدار صبر و طاقت کو و در تقطیع نوشته نمی شود
بدین صورت دلُ دلدا فعلاتن ر صبر طا مفاعلن قت کو فعلن و اگر واو ملفوظ شود ساقط در
تقطیع چنانکه ؎ گل و مُل می باید و دیدار یار ٭ تقطیعش گل و مُل می فاعلاتن باید و دی
فاعلاتن دار یار فاعلات و دیگر واو بیان ضمه است و آن واوے است که دلالت میکند
بر آنکه ماقبل او ضمه دارد و مثل دو و تو و چو و همچو که بیشتر آنست که این واو ملفوظ نمی شود چنانکه
؎ همچو تو کو در رود سرا و دیگرے[1] ٭ و در تقطیع نمی شود بدین صورت همچت که مفتعلن در ر سرا
مفتعلن دیگری فاعلن ٭ و اگر ملفوظ شود ساقط نشود در تقطیع چنانکه ؎ دیگری در رود سرا کو
مثل تو ٭ تقطیعش دیگری در فاعلاتن دو سرا کو فاعلاتن مثل تو فاعلن ٭ دیگر واو اشمام ضمه است
وان واولیست که بعد از خاءِ[2] مفتوح است اما فتحهٔ خا خالص نیست بلکه بوی از ضمه دارد و اشمام

١ دریں مصرع اگر بجائے لفظ مثل لفظ همچو می آورد از قبیل مثل اوّل می شد ۱۲ منه ٢ مگر در لفظ خویش و خویشتن که بعد از خائے مکسور است ظاهرا نه ۱۲ ٭

در لغت بوئیدن است و ازین جهت او را واو اشمام ضمه میگویند چنانکه ؎ خواب و خور
خواجه من خوش بود ٭ و در تقطیع نوشته نمی شود بدین صورت خاب خرے مفتعلن خاجی من مفتعلن
خش بود فاعلن ٭ و اما هائی بیان حرکت است و آن ها است که بآخر کلمه می پیوندد تا دلالت کند
بر آنکه ماقبل ها متحرک است و آن حرکت با فتحه بود همچو خنده و گریه و نه مانند آن یا کسره بود
همچو که و چه و سه مانند آن پس اگر این ها در میان مصراع واقعه شود و ملفوظ نشود ساقط شود
در تقطیع چنانکه ؎ گریه کردم[1] فاعلاتن خنده کردی فاعلاتن و چنانکه ٭ کی گوید مفاعیلن چمی گوید
مفاعیلن ٭ و اگر ملفوظ شود بحرکت کسره بجائے او یا نویسند و در تقطیع بدین صورت گریئی من مفتعلن
خندهٔ او مفتعلن و اگر در آخر مصراع واقع شود در حساب حرف ساکن باشد چنانکه ؎
غنچه پیش دهنت لب بسته ٭ تقطیعش غنچه پیشی فاعلاتن دهنت لب فعلاتن بسته فعلن ٭
هائی بسته در برابر نون فعلن است و گاه باشد که این ها در میان مصراع در برابر حرف
ساکنی از میزان واقع شود و ساقط نشود در تقطیع چنانکه ؎ خندهٔ[2] چه کنی بگریه من ٭ تقطیعش
خنده چ مفعول کنی بگر مفاعلن یه من فعولن ٭ و اما یائے ساکن است که پیش از الف متحرک
واقع شود ملفوظ نشود چنانکه ؎ سیفی از عشق او جدا منشین ٭ و در تقطیع نوشته نشود -
بدین صورت سیف از عش فاعلاتن ق او جدا مفاعلن منشین فعلات ٭ و بعضی این صورت را از قبیل
اسقاط الف وصل میدارند و میگویند که حرکت الف بیا منتقل میشود و الف ساقط میشود
و این مصراع را چنین تقطیع کرده میشود که سیفیز عش فاعلاتن و مقوی این سخن[3] است در اکثر
کتابهائے عروض معتمد علیه گفته اند که مثال یائی مکتوب غیر ملفوظ فی دکی هیچی است اگر
بیا نویسند و هیچ مثال دیگر نیاورده اند اگر دریں صورت یا افتادی یا بستی که مثال دیگر آوردندی
که در کلام بسیار واقع است و محتاج نشدندے بمثالی که در غایت کمی است و نیز آنکه اگر
اسقاط یا را روا داشتند چه تفاوت می کنند که بعد از یا الف وصل باشد یا حرف دیگر پس یا بستی
همچنانکه گفته اند روا است که بر وزن فاعلاتن باشد. گفتهٔ جعفر را بود که بر وزن فاعلاتن بود دی

١ گریه کردم خنده کردی اے من گریه نمودم شما که خواب خنده کردی را ۱۲ ٢ اینجا ها در برابر دال مفعول واقع شده است که این دال جز فی ست ساکن از میزان ست ۱۲ شیخ پرده ۱۲ ٣ یعنی این سخن که این صحیح رست از قبیل اسقاط الف وصل ست ۱۲ سیح پوران ۱۲

ونیست بر وزن مفعولاتن است واگر یا ملفوظ[۱] شود ساقط نشود ودر تقطیع چنانکه ؎ ہست سیفی ازدعاگویان مجو آزار او ۔ تقطیعش ہست سیفی فاعلاتن ازدعاگو فاعلاتن یا مجو آ فاعلاتن زاراو فاعلن **فصل** دربیان نون ساکن وبعضی ازحروف ساکن مکتوب کہ در تقطیع ساقط شوند یا متحرک شوند ویا ہمچنانکہ ساکن معتبر باشد بدانکہ ہر نون ساکن کہ بعد از حرف مد باشد وحروف مد واو ساکن ماقبل مضموم والف ساکن ماقبل مفتوح ویاء ساکن ماقبل مکسور ست ہمچو لفظ چون و جان وچین اگر درمیان مصراع واقع شود ساقط می شود ودر تقطیع چنانکہ چون کنم وجان کنم چین روم ہر سہ عبارت بزن فاعلن باشد ودر تقطیع این صورت نوشتہ شود کہ چوکنم فاعلن جاکنم چی روم فاعلن واگر در آخر مصراع واقع شود درحساب حرف ساکن باشد چنانکہ ؎ ای قد دلجوئ توسرو روان تقطیعش ای قد دل فاعلاتن جوئ توسر فاعلاتن وی روان فاعلات نون روان دربرابر تاء فاعلات واگر اوّل حرف مد باشد ودوم نون نباشد ہمچو بار ونور وعبد ویا دوم نون باشد اوّل حرف مد نباشد ہمچو امن وعون وعین ویاء ہیچ کدام نباشد ہمچو شکر وآن دو ساکن درمیان مصراع واقع شوند ساکن دوم متحرک شود چنانکہ باد شود امن جو وشکر گو ہمہ بر وزن فاعلن باشد چراکہ در اوزان شعر دو ساکن درمیان مصراع ملفوظ ومکتوب نباشد مگر الف ونون ہر دو بجائی یک ساکن اند بجہت خفت حرف مد با نون ساکن در تلفظ واگر در آخر مصراع واقع شوند درحساب دو ساکن باشد چنانکہ گوئی یار وملک امن وجائی شکر ہمہ بر وزن فاعلات باشد واگر بعد از حرف مد وحرف ساکن واقع شوند ہمچو کارد وگوشت وگشتاسپ ومانند آن ودرمیان مصراع باشند اگر آن دو ساکن دربرابر یک متحرک باشند ساکن اوّل متحرک شود وساکن دوم ساقط شود در تقطیع چنانکہ ؎ کارد برکش گوشت برگشتاسب را ۔ تقطیعش کارد برکش فاعلاتن گوش برگش فاعلاتن تاسب را فاعلن واگر آن دو ساکن دربرابر دو متحرک باشند ہر دو ساکن متحرک شوند چنانچہ ؎ رزم شود کارد چوں بزم شود گوشت کو ۔ تقطیعش رزم شود مفتعلن کارد چوں مفتعلن بزم شود مفتعلن گوشت کو مفتعلن ۔ اگر سہ ساکن در آخر مصراع[۲] باشند ساکن آخرین ساقط شود در تقطیع چراکہ در

؎۱ یعنی درصورتیکہ یائی ساکن پیش از الف وصل واقع شود ملفوظ نشد ۱۲ رحمۃ اللہ

؎۲ یعنی ہمیں لفظ را مثال نمود وتائے کہ بائی ساکن پیش از الف متحرک واقع نمودہ ملفوظ نشود ۱۲

اوزان شعر ہیچ جا سہ ساکن جمع نشود چنانکہ ؎ تاچو سیفی تو لائے شمع مرا سر گریست ۔ تقطیعش تاچو سیفی فاعلاتن بت ای شم فاعلاتن عمر سر فعلاتن گریس فعلان **فصل** دربیان اجزائے میزان بیت بدانکہ میزان بیت مرکب است از ارکان وارکان مرکب اند از اصول واصول کہ ارکان ازان مرکب است منحصر اند در سہ چیز سبب ووتد وفاصلہ وسبب بر دو انواع است سبب خفیف وسبب ثقیل سبب خفیف کلمۂ دو حرفی را گویند کہ اوّل او متحرک باشد ودوم او ساکن ہمچو لم وسبب ثقیل کلمۂ دو حرفی را گویند کہ ہر دو متحرک باشد ہمچوں لَکَ اوّل را خفیف دوم را ثقیل از بہر آں گفتند کہ ہر یک متحرک ویک ساکن در گفتن سبکتر است از دو متحرک وخفیف در لغت سبک است وثقیل گراں ووتد نیز بر دو نوع است وتد مجموع ووتد مفروق وتد مجموع کلمۂ سہ حرفی را گویند کہ دو حرف اوّل او متحرک بود وحرف آخر او ساکن ہمچو علیٰ چوں ہر دو متحرک او بہم پیوستہ بود وتد مجموع گفتہ اند کہ جمع در لغت گرد آوردن است ووتد مجموع را وتد مقرون نیز گویند وقرن در لغت پیوستہ چیزے بچیزے بود ووتد مفروق کلمۂ سہ حرفی را گویند کہ حرف اوّل وآخر او متحرک بود وحرف میانہ ساکن ہمچو راس وچوں ہر دو متحرک را آواز ہم جدا بود وتد مفروق گفتہ اند کہ فرق در لغت جدا کردن است وفاصلہ نیز بر دو نوع است فاصلہ صغریٰ وفاصلہ کبریٰ وفاصلۂ صغریٰ کلمۂ چہار حرفی را گویند کہ سہ حرف اوّل او متحرک بود وحرف آخر ساکن ہمچو جَبَلٍ بتنوین وفاصلہ کبریٰ کلمۂ پنج حرفی را گویند کہ چہار حرف اوّل متحرک بود وحرف آخر ساکن ہمچو شکنمش ۔ چوں صغریٰ در لغت خوردتر است وکبریٰ بزرگ تر پس کلمۂ چہار حرفی را فاصلہ میگویند بصاد بی نقطہ وکلمۂ پنج حرفی را فاضلہ میگویند بضاد بانقطہ بجہت آنکہ بیک حرف زیادتست از فاصلہ وفضل در لغت افزوں آمدن بود واین چناں میگویند کہ ہر دو را فاضلہ گویند بضاد بانقطہ واوّل بصغریٰ ودوم را بکبریٰ قید کنند ہمچنانکہ فاصلہ بصاد بے نقطہ را قید میکنند وبعضی فاصلہ را از اصول نمی شمارند زیرا کہ فاصلہ صغریٰ را مرکب از سبب ثقیل وسبب خفیف میدارند وفاصلۂ کبریٰ را مرکب از سبب ثقیل وسبب خفیف میدارند وفاصلۂ کبریٰ را مرکب از سبب ثقیل ووتد مجموع مثال مجموع این شش جمل بعربی این ترکیب است کہ لم ار علیٰ راس جبل سمکۃ ودر فارسی ہر یک ازین دو ترکیب

ه از سر کوئے وفا قدمی نگذری * جز رخ اہل صفا بکسی ننگری * تقدیم وتد مفروق بر وتد مجموع

فصل در بیان[1] وجہ تسمیہ بیت و اجزای آں بدانکہ بیت را ازاں جہت بیت گویند کہ بیت در لغت خانہ است و بیت شعر را بہ بیت شعر تشبیہ کردہ اند یعنی خانہ کہ از موئے و پلاس بود و ابو العلا معری[2] رحمۃ اللہ کہ اکابر شعرائے عرب ست گفتہ است ه الحسن یظہر فی البیتین رونقہ بیت من الشعر و بیت من الشعر * یعنی رواج و خوبی در دو بیت ظاہر میشود یکے بیت شعر و یکے بیت شعر و بعضی گفتہ اند کہ وجہ مشابہت میاں ایں دو بیت عزت و اعتبار است یعنی ہمچنانکہ خانہ را پیش مردم عزت و اعتبار است بیت شعر را نیز پیش مردم عزت و اعتبار است چنانکہ در میان عرب مشہور است کہ رب بیت شعر خیر من بیت ذہب یعنے بسا بیت شعری کہ بہتر است از خانہ زر و بعضے گفتہ اند کہ وجہ مشابہت آنست کہ ہمچنانکہ خانہ بر وضع و شکلے مخصوص مخصوص است کہ ہر گاہ کہ آں وضع تغیر یابد خانہ بر حال خود نمی ماند بیت نیز بر وضعی مخصوص است کہ ہر گاہ کہ آں وضع تغیر می یابد ناموزون می شود و بیت نمی ماند و بعضے گفتہ اند کہ وجہ مشابہت آنست کہ ہمچنانکہ خانہ ابتدائی است کہ از انجا در می آیند و انتہائی است کہ بآنجا ساکن می شوند بیت را نیز ابتدائی و انتہائی است و بعضے وجہ مشابہت آنرا ساختہ اند کہ ہمچنانکہ مخدرات صوریہ در خانہ نشیمن خود ساختہ جلوہ گری باشند در بیت نیز مخدرات معانی از پس پردہ عبارت جلوہ گر اند و بعضے گفتہ اند کہ ہمچنانکہ صاحب خانہ را بخانہ انسی و قراری ہست و بیت را نیز بہ بیت خود الفتی و خرسندی ہست و چوں بیت را بخانہ تشبیہ کردند و خانہ عرباں صحرا نشین مرکب از ریسمان و میخ و ستون و پلاس است و بلغت عرب سبب ریسمان بود و تد میخ و فاصلہ ستون خیمہ پس نام اجزای بیت را بنام اجزای خانہ خواندند و جزو دو حرفی را سبب و سہ حرفی را وتد و چہار حرفی را فاصلہ و پنج حرفی را فاضلہ گفتند ازاں جہت کہ کلمہ دو حرفی بسبب کمی حروف ضعیف تر است از کلمہ چہار حرفی ہمچنانکہ ریسمان ضعیف تر از میخ میخ از ستون و بعضے گفتہ اند کہ فاصلہ در لغت جدائی میان دو دامن خیمہ است و نیز فاضلہ بضاد با نقطہ در لغت پلاسی بود کہ خانہ باو پوشانند

[1] یعنی در بیان آنکہ دو حرفے را سبب و سہ حرفے را وتد و چہار حرفے را فاصلہ گفتند ۱۲ *

[2] بفتح میم بفتح عین مہملہ تشدید و رای و کسر اد ۱۲ منہ

پس فاضلہ باین معنی یکے از اجزائے خانہ باشد بلکہ جزو اعظم خانہ **فصل** در بیان ارکان اصلی بحور بدانکہ ارکان کہ بحور ازاں مرکب است منحصر است در ہشت فعولن فاعلن مفاعیلن مستفعلن مفاعلتن متفاعلن فاعلاتن مفعولات بضم تا و ازیں ہشت رکن دو رکن خماسی یعنی پنج حرفی کہ فعولن مفاعلتن است مرکب است از وتد مجموع و سبب خفیف پس اگر وتد مجموع مقدم باشد بر سبب فعولن شود و اگر برعکس بود یعنی سبب خفیف مقدم باشد بر وتد مجموع فاعلن شود و چہ شک نیست کہ چوں لن را بر فعو مقدم سازی و چنیں گوئی کہ لن فعو بر وزن فاعلن باشد یا علن را بر فا مقدم سازی و چنیں گوئی کہ علن فا بر وزن فعولن باشد و ہر یک ازیں دو رکن مرکب است از سہ متحرک و دو ساکن و از شش رکن باقی کہ سباعی اند یعنی ہفت حرفی دو رکن کہ آں مفاعیلن و مستفعلن است مرکب است از وتد مجموع و دو سبب خفیف پس اگر وتد مجموع مقدم باشد بر ہر دو سبب خفیف مفاعیلن شود و اگر برعکس بود یعنی ہر دو سبب خفیف مقدم باشد بر وتد مجموع مستفعلن شود و چہ شک نیست کہ چوں عیلن بر مفا چوں مقدم سازی و عیلن مفا گوئی بر وزن مستفعلن باشد و مفاعلن بر مستف مقدم سازی و علن مستف گوئی بر وزن مفاعیلن باشد و در مجتث و در بحر خفیف مستفعلن را مرکب دارند از وتد مفروق و دو سبب خفیف بروجہی کہ وتد مفروق در میان دو سبب خفیف باشد و عین او را از لام جدا نویسند باین صورت مستفع لن تا معلوم شود کہ مس سبب خفیف است و تفع وتد مفروق است و لن سبب خفیف و نیز ایں کہ تفع ایں مستفعلن و فاع فاعلاتن کہ در بحر مضارع است وتد مفروق است آنجا کہ بحور دائرہ مشتبہ را از یکدیگر جدا کردہ شود ظاہر خواہد شد انشاء اللہ تعالیٰ و ہر یک ازیں دو رکن مرکب است و از چہار متحرک و سہ ساکن و دو رکن دیگر کہ آں مفاعلتن و متفاعلن است مرکب است از وتد مجموع و فاصلہ صغری پس اگر وتد مجموع مقدم باشد بر فاصلہ صغری مفاعلتن شود و اگر برعکس بود یعنے فاصلہ صغری مقدم باشد بر وتد مجموع متفاعلن شود و چہ شک نیست کہ چوں علتن را بر مفا مقدم سازی و علتن مفا گوی بر وزن متفاعلن باشد و یا علن را بر متفا مقدم سازی و علن متفا گوئی بر وزن مفاعلتن باشد و ہر یک ازیں دو رکن مرکب است از پنج متحرک و دو ساکن و دو رکن دیگر کہ آں فاع لاتن و مفعولات ست مرکب ست از وتد مفروق و دو سبب خفیف پس اگر وتد مفروق مقدم باشد بر ہر دو سبب خفیف فاع لاتن

شود اگر برعکس بود یعنی هر دو سبب خفیف مقدم باشد بر وتد مفروق مفعولات شود چه شک نیست
که چون لاتن را بر فاع مقدم سازی و لاتن فاع گوئی بروزن مفعولات باشد و یا لات را بر مفعو
مقدم سازی و لات مفعو گوئی بروزن فاعلاتن باشد و هم فاعلاتن است که در بحر مضارع می باشد
و عین او را از لام جدا می نویسند تا معلوم شود که فاع وتد مفروق است علاتن و سبب خفیف فاعلاتن
در مضارع مرکب دارند از وتد مجموع و دو سبب خفیف بر وجهی که وتد مجموع در میان دو سبب خفیف باشد
و بر این تقدیر فاعلاتن موافق مفاعلن مستفعلن می شود و در اجزاء هر یک از این دو رکن مرکبست از چهار
متحرک و سه ساکن و این ارکان را که بحسب صورت هشت اند و بحسب اعتبار ده افاعیل[ف۱] و تفاعیل
و مفاعیل و افعال و مثل و امثال و اجزا و ارکان و موازین و اوزان عروضی میخوانند و در اصول اوزان
عروضی پنج رکن از پنج حرف کمتر و از هفت حرف بیشتر نیامده است **فصل** در بیان عدد بحور
بدانکه بحوریکه از تکرار ارکان یا از ترکیب بعضی به بعضی حاصل میشود نوزده است طویل - مدید - بسیط -
وافر - کامل - هزج - رجز - رمل - منسرح - مضارع - مقتضب - مجتث - سریع - جدید - و قریب -
خفیف - مشاکل - متقارب - متدارک و از این نوزده بحر پنج بحر اول یعنی طویل و مدید و بسیط و وافر
و کامل خاصه عرب است باین معنی که شعرای عجم از فارسی و ترکی گویان در آن بحور شعر کمتر گویند از جهت آن
که اگر گویند نا مطبوع آید و شاید که ناموزون نماید و اگرچه ناموزون باشد چنانکه ظاهر خواهد شد
آنجا که بیان این بحور کرده شود انشاء الله تعالی و سه بحر خاصه عجم است که عرب در آن شعر نگویند
و آن جدید و قریب و مشاکل است و یازده بحر دیگر مشترک است میان عرب و عجم **فصل** در بیان وجه
تسمیه مصراع و اجزائے آن بدانکه اکثر بر آنند که شعر کم از یک بیت نباشد و هر بیتی دو مصراع باشد
و نیمهٔ بیت را مصراع از آن سبب گویند که مصراع در لغت یک طبقه و یک پاره بود از در
دو طبقه و وجه مشابهت میان بیت و در دو طبقه آنست که همچنانکه از در دو طبقه هر کدام طبقه را
که خواهند باز و فراز توان کرد یا دیگری و چون هر دو را بهم فراز کنند یک در باشند از بیت نیز
هر کدام مصراع را خواهند خوانند بے دیگرے و چون هر دو را بهم فراز پیوسته خوانند یک بیت

[ف۱] اما وجه تسمیه عبارتهم و لوانبار آنست که چون الفاظ ارکان را او فا عین لام گرفته اند اسم از نشان نیز لفظے را گذشته اند که در فا عین و لام باشد و نیزی گویند که خلیل ابن احمد در فن استخراج علم عروض بخانه در آمده بود بحور این الفاظ می گفت برادرش گفت برادر من دیوانه شده است و افاعیل و تفاعیل میگوید وجه تسمیه بعضی الفاظ ظاهر است رحمة الله [ف۲] باریک تر حاصل شود آنرا بجواهر گویند ترکیب اکثی بار ۱۲

باشد و رکن اول مصراع اول را صدر گویند و رکن آخر مصراع اول را عروض و رکن اول مصراع دوم
را ابتدا گویند و رکن آخر مصراع دوم ضرب[ف۱] هر رکنی که در میان صدر عروض در آید و یا در میان ابتدا از ضرب
باشد آنرا حشو خوانند و معنی صدر[ف۲] اول است و معنی ابتدا آغاز و چون اول بیت را صدر نام کردند اول
مصراع دوم ابتدا نامیدند تا امتیاز و فرقی باشد میان نام و این دو رکن اگرچه آنچنان نیز مے باشد
که عکس این کرندی و اول بیت را ابتدا گفتندی و اول مصراع دوم را صدر و عروض گفتن رکن آخر
مصراع اول بجهت آنست که عروض در لغت ستون خیمه است و همچنانکه بنای خیمه و ثبات آن بر ستون
است بنای بیت نیز برین رکن است که تا این رکن قرار نیابد و مصراع باتمام نشود معلوم نمی شود
که بیت در کدام بحر است و بر چه وزن است و ضرب گفتن مصراع دوم بجهت آنست که ضرب
در لغت بمعنی نوع و مثل است و ضرب مثل مانند عروض است در اینکه هر دو آخر مصراع اند نیز او آخر
ابیات مثل یکدیگر اند بجهت رعایت قافیه و ردیف و حشو در لغت آگین بالش است اجزائی میان را
حشو گفتن مناسب باشد **فصل** در بیان رکن سالم و غیر سالم بدانکه رکن سالم می باشد و غیر سالم میباشد
رکن سالم آنست که همچنانکه در اصل وضع واقع شده است همچنان باشد بی زیاده و نقصان و رکن غیر سالم
آنست که در وی تغیری واقع شود یا بزیادت کردن چیزے بر وی یا بکم کردن چیزے از وی اما زیادت
چنانکه در میان لام و نون مفاعیلن مثلاً الف زیادت سازی مفاعیلان گوئی و اما نقصان چنانکه
نون و حرکت لام مفاعیلن را بیندازی مفاعیل گوئی و رکن غیر سالم را مزاحف[ف۳] گویند و تغیر یکه
در رکن واقع شود آنرا زحاف گویند بکسر زای و زحاف جمع زحف است بفتح زا و سکون حا و زحف
در لغت از اصل دور افتادن است چنانکه سهم زاحف گویند تیرے را که از نشانه بیکسو افتد و شک
نیست که چون رکنی تغیر یابد از اصل خود دور افتد و عادت عروضیان چنین است که این تغیر را زحاف
گویند بلفظ جمع نه زحف بلفظ مفرد **فصل** در بیان بحور بدانکه بحر در لغت دریا است و در اصطلاح
عروضیان هر طائفه و پاره از کلام موزون را که مشتمل است بر چند انواع شعر آنرا بحر خوانند بحسب آنکه
همچنان دریا مشتمل است بر انواع چیزها از در و مرجان و نبات و حیوان هر بحری از بحور عروض

[ف۱] ول از معلج اول از علم ثانی آینده است ضرب آفکارا حرب است هر چه باشد در میان این چهار مانوس ران از عروض می شوند [ف۲] مصست و عروض در بند آنکه ۱۲ [ف۳] بضم میم و زای با نقطه و فتح های بے نقطه ۱۲ منه

نیز مشتمل است بر چند نوع شعر چنانکه بعد ازین معلوم شود و بعضی گفته اند که وجه مشابهت آنست که
همچنانکه کسی که در دریا افتاد حیران و سرگردان میشود کسی که در بحر شعر افتاد بجهت تغیراتی که در ارکان
عروض واقع است متحیر می شود و در ترددی افتد که این چه تغیر است و این چه وزن بحر هزج مثمن
سالم این بحر را ازان جهت هزج گویند که هزج در لغت آواز با ترنم خویش خوش آینده است
و عرب بیشتر اشعار یکه بآواز خوش در سرودهای خوانند درین بحر است و بعضی گفته اند هزج گردانیدن
آواز است و هر رکن این بحر را در اوّل وتد مجموع است و از پئے آں دو سبب خفیف و این مدد
میکند صورت و گردانیدن آواز را پس ازین جهت این بحر را هزج نام کردند و مثمن ازان جهت
گویند هشت رکن دارد و هشت بعربی ثمانیه است و سالم ازان جهت گویند که در ارکان او زحاف
و تغیر دارنیست و اصل این بحر هشت بار مفاعیلن است مثالش مؤلف گوید ؎ دلا وصف میان
نازک جانان من گفتی ÷ نکو گفتی حدیثی از میان جانان من گفتی ÷ تقطیعش دلا وصفی مفاعیلن میان نا
مفاعیلن زکی جانا مفاعیلن من گفتی مفاعیلن نکو گفتی مفاعیلن حدیثی از مفاعیلن میان گفتی مفاعیلن میا
جانا مفاعیلن نمن گفتی مفاعیلن بحر هزج مثمن مسبغ مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلان
دو بار مثالش مؤلف گوید ؎ بزاری میدهم جان و نمی پرسد مرا جانان ÷ مسلمانی نمیدانم کجا شد اے
مسلمانان تقطیعش بزاری می مفاعیلن و هم جانو مفاعیلن نمی پرسد مفاعیلن مرا جانان مفاعیلان ،
مسلمانی مفاعیلن نمیدانم مفاعیلن کجا شد اے مفاعیلن مسلمانان مفاعیلان ÷ تسبیغ[1] در اصطلاح
عروضیان زیاده کردن الف بود درمیان سبب خفیف که در آخر رکن است وچوں رکن که در مفاعیلن است
الف زیاده سازی مفاعیلان است و آں رکن را که تسبیغ درو واقع است مسبغ گویند بضم میم و تشدید باو
فتح او و مسبغ گفتن این وزن ازان جهت است که عروض و ضرب او مسبغ است و چوں تسبیغ در لغت تمام
کردن است زیاده کردن الف را بر رکن تسبیغ گفتن مناسب است و اگر مصراعی ازین وزن با
مصراعی از وزن گذشته جمع شود بیت ناموزون نشود باین مقدار از تفاوت و همچنین هر جا که
تفاوت نباشد میان دو وزن مگر باین که در آخر یکے نون باشد و در آخر دیگرے الف و نون از

[1] تسبیغ بفتح تاء بدو نقطه از سکون سین بے نقطه و کسر بائے بیک نقطه و سکون یائے بدو نقطه بائے فوقانی و غین بانقطه ۔ ۱۲ منه رحمة الله

اجتماع آں دو وزن ناموزون نشود بحر هزج مثمن مقبوض مفاعلن هشت بار مثالش ؎
دلم بروں شد از غمت غمت ز دل بروں نشد ÷ زبوں شدم که بود کو ز دست غم زبوں نشد ÷ تقطیعش
دلم برو مفاعلن شد از غمت مفاعلن غمت ز دل مفاعلن برو نشد مفاعلن زبو شدم مفاعلن که
بود کو مفاعلن ز دست غم مفاعلن زبو نشد مفاعلن قبض[1] در اصطلاح انداختن حرف پنجم ساکن
است و چوں یائے مفاعیلن بیفتد مفاعلن بماند و آں رکن را که قبض درو واقع است مقبوض
گویند بجهت آنکه حرف ازو گرفته شده است و قبض در لغت گرفتن است و مقبوض گفتن این
وزن بآں جهت است که همه ارکان او مقبوض اند و همچنین در رکنی اگر زحافی واقع است و آں
وزن را باسم آں رکن خوانند همچنانکه اگر در رکن شتر واقع است و آں وزن را اشتر گویند اگر در رکنی
خرب واقع است و آں وزن را اخرب گویند و برین قیاس اسم آں رکن که تغیر درو واقع است یا بصیغه
اسم مفعول باشد همچو مسبغ و مقبوض یا بوزن افعل همچو اشتر و اخرب بحر هزج مثمن مقبوض مسبغ
مفاعلن مفاعلن مفاعلن مفاعلان دو بار مثالش ؎ پری ندارد اے صنم بروشنی جبیں چنیں ÷
بشر و حور ازیں پسر که به بود ز حور عین ÷ تقطیعش پری ندا مفاعلن ردی صنم مفاعلن بروشنی مفاعلن
جبی چنیں مفاعلان ÷ بشر و حو مفاعلن ازیں پسر مفاعلن که به بود مفاعلن ز حور عین مفاعلان ÷ اینجا
عروض و ضرب مقبوض مسبغ است چراکه چوں مفاعیلن را قبض و تسبیغ کنند مفاعلان شود و باقی ارکان
مقبوض اند بحر هزج مثمن اشتر فاعلن مفاعیلن چهار بار مثالش ؎ سرو من دمے
بر نشیں خانه را گلستاں کن ÷ یک دو جام می درکش دور تو ش گرداں کن ÷ تقطیعش سرو من فاعلن
دمی بنشی مفاعلن خان را فاعلن گلستاں کن مفاعیلن یک دو جا فاعلن م می درکش مفاعیلن
دور تو فاعلن ش گرداں کن مفاعیلن شتر[2] در اصطلاح انداختن میم و یای مفاعیلن است تا فاعلن
بماند و آں رکن را که شتر درو واقع است اشتر گویند بجهت آنکه شتر در لغت نقصان و عیب است
وچوں از کلمه حرفی از اوّل و حرفی از میانه افتادن آں کلمه نقصان پذیرفت و معیوب شد و
اینجا چهار رکن اشتر است و چهار رکن سالم بحر هزج مثمن اخرب مفعول مفاعیلن چهار
بار مثالش ؎ دل باز بهوش آمد جانان که می آید ÷ بیمار بهوش آمد درمان که می آید ÷ تقطیعش

[1] بفتح قاف سکون بای بیک نقطه و ضاد بانقطه ۱۲ منه [2] بفتح شین بانقطه و سکون بای بدو نقطه فوقانی و رای بے نقطه ۱۲ منه

دل بادمفعول بجوشاند مفاعیلن جانان مفعول کمی آید مفاعیلن بیمار مفعول بہوش آید مفاعیلن درمان
مفعول کمی آید مفاعیلن خرب ف۱ در اصطلاح انداختن میم و نون مفاعیلن است تا فاعیل بماند مفعول بضم لام
بجائی آں نہند چراکہ عادت عروضیان چنین است کہ چوں از رکنی چیزی بیندازند و آنچہ ماند لفظ مستعمل
نباشد لفظ مستعمل کہ بروزن اوست بجائے نہند بجہت حُسن عبارت و مراد از وزن پیش عروضیان
آنست کہ حرف متحرک در برابر متحرک باشد و حرف ساکن در برابر حرف ساکن چنانکہ گذشت
در بیان تقطیع کہ لفظ طوطی و بلبل بروزن فعلن است و آں رکن راکہ خرب درو واقع است
اخرب گویند بجہت آنکہ خرب در لغت ویران کردہ است و چوں اوّل و آخر چیزے نماند ویرانے
تمام بادراہ یابد و اینجا چہار رکن اخرب است و چہار رکن سالم ہزج مثمن اخرب مکفوف مقصور مفعول
مفاعیل مفاعیل دوبارشالش مؤلف گوید ؎ تا چند مرا در غم او پند تواں گفت چیزے
کہ بجائے نرسد چند تواں گفت ٭ تقطیعش تا چند مفعول مرا درغ مفاعیل م او پند مفاعیل
تواں گفت مفاعیل چیزیک مفعول بجاین مفاعیل رسد چند مفاعیل تواگفت مفاعیل کف
در اصطلاح ف۲ انداختن حرف ہفتم ساکن بود و چوں نون مفاعیلن بیفتد مفاعیل بماند بضم لام آں رکن را
کہ کف درو واقع است مکفوف گویند بجہت آنکہ کف در لغت در نوردیدن دامن پیراہن اُفتادن
حرف آخر کلمہ سباعی را بہ پیچیدن کنار دامن تشبیہ کردہ اند چراکہ ہمچنانکہ پیراہن بسبب
پیچیدن کنار دامن در دوختن آں اندکے کوتاہ میشود کلمۂ سباعی نیز از اُفتادن
حرف آخر اندکے کوتاہ می شود و قصر ف۳ در اصطلاح انداختن حرف ساکن است از سببی کہ
در آخر رکن باشد و ساکن کردن متحرک آں سبب چوں از لن کہ در مفاعیلن است نون را بیندازی
لام را ساکن سازی مفاعیل شود و آں رکن راکہ قصر درو واقع است مقصور گویند بجہت آنکہ قصر
در لغت کوتاہ کردن است و چوں از آخر کلمہ حرفی و حرکتی بیفتد کلمہ کوتاہ شود و اینجا صدر و
ابتدا اخرب است و حشوہا مکفوف و عروض و ضرب مقصور ہزج مثمن اخرب مکفوف
محذوف ف۴ مفعول مفاعیل مفاعیل فعولن دوبارشالش مؤلف گوید ؎ اے شیخ مرا راہ خرابات نمودی

ف۱ بفتح خاء بانقطہ و سکون رای بے نقطہ و بائی بیک نقطہ ۱۲ منہ رحمۃ اللہ ف۲ بفتح کاف و تشدید فا ۱۲ منہ ف۳ قصر بفتح کاف
و سکون صاد بے نقطہ و رائے بے نقطہ ۱۲ منہ ف۴ حذف بفتح حائے بے نقطہ و سکون دال بانقطہ و فا ۱۲ منہ ٭

میخواست دلم بادہ کرامات نمودی ٭ تقطیعش اے شیخ مفعول مرا راہ مفاعیل خرابات مفاعیل
نمودی فعولن ٭ می خواس مفعول دلم بادہ مفاعیل کرامات مفاعیل نمودی فعولن و حذف در اصطلاح
انداختن سبب خفیف است از آخر رکن و چوں از مفاعیلن لن را بیندازی مفاعی بماند فعولن
بجائے آں نہند بجہت آنکہ چوں لام و نون مفاعیلن اُفتاد لفظ مہمل باقی ماند پس لفظ مستعمل
کہ بروزن اوست بجائے آں نہادند چنانکہ گذشت در خرب و تا ممکن است لفظ یا تنوین بجائے آں
نہند کہ موافق استعمال کلام عرب شود و آں رکن راکہ حذف درو واقع ست محذوف گویند
و محذوف در لغت اسپ دم بریدہ است و اینجا صدر و ابتداء اخرب و حشوہا مکفوف و عروض
ضرب محذوف است و از اجتماع ایں دو وزن بیت ناموزون نشود ہمچنیں ہر جاکہ تفاوت نباشد
میان دو وزن مگر ایں رکن آخر یکے مفاعیل باشد و رکن آخر دیگرے فعولن از اجتماع
آں دو وزن بیت ناموزون نشود ہزج مثمن مکفوف مقصور مفاعیل مفاعیل
مفاعیل مفاعیل دوبارشالش ؎ زہے حُسن و زہے رُوئی و زہے نور و زہے نار ٭ زہے
خط و زہے خال و زہے مور و زہے مار ٭ تقطیعش زہے حُسن مفاعیل زہے روئے مفاعیل
زہے نور مفاعیل زہے نار مفاعیل زہے خط مفاعیل زہے خال مفاعیل زہے مور مفاعیل
زہے مار مفاعیل ٭ اینجا عروض و ضرب مقصور است و باقی ارکان مکفوف ہزج مثمن مکفوف
مفاعیل مفاعیل مفاعیل فعولن دوبارشالش ؎ مرا عشق دو تا کرد بہنگام جوانی ٭ چرا باز نپرسی
تو زحالم چو بدانی ٭ تقطیعش مرا عشق مفاعیل دو تا کرد مفاعیل بہنگام مفاعیل جوانی فعولن چرا باز
مفاعیل نپرست مفاعیل ز حالم ٭ چو مفاعیل بدانی فعولن اینجا عروض و ضرب محذوف است ہزج
مسدس سالم مفاعیلن شش بارشالش ؎ قناعت گنج آبادست اگر دانی از و تا توانی
رُو نگردانی ٭ تقطیعش قناعت کن مفاعیلن ج آبادس مفاعیلن اگر دانی مفاعیلن باقی بہمیں
قیاس میدان ایں وزن را مسدس ازاں جہت گویند کہ شش رکن دارد ہزج مسدس
مقصور مفاعیلن مفاعیلن مفاعیل دوبارشالش مؤلف گوید ؎ یکی از دردمندانِ تو ایم ٭ بیا اے در دمندان
نمائیم ٭ تقطیعش یکی از در مفاعیلن دمندانی مفاعیلن تو ایم مفاعیل باقی بہمیں قیاس میدانی اینجا

ف۱ حذف بفتح حائے بے نقطہ و سکون دال بانقطہ و فا ۱۲ منہ ٭

عروض وضرب مقصور است وباقی ارکان سالم ہزج مسدس محذوف مفاعیلن مفاعیلن فعولن
دو بار مثالش مؤلف گوید ؎ دلا در عشق رنج ما کشیدی ٭ کرم کردی و زحمتہا کشیدی ٭
تقطیع دلا در عش مفاعیلن ق رنجی ما مفاعیلن کشیدی فعولن ٭ باقی بہمیں قیاس میدان اینجا عروض
وضرب محذوف است باقی ارکان سالم ہزج مسدس مکفوف مقصور مفاعیل مفاعیل مفاعیل
دو بار مثالش ؎ بتا خیز و بیار آں می خوشبوئی ٭ کہ ہم رنگ بود با گل خود روئی ٭
تقطیع بتا خیز مفاعیل بیارام مفاعیل بخوش بوئے مفاعیل باقی بہمیں قیاس میدان اینجا عروض
وضرب مقصور است وباقی ارکان مکفوف ہزج مسدس مکفوف محذوف مفاعیل مفاعیل
فعولن دو بار مثالش ؎ دل آزاری جفاکاری نگاری ٭ جز آزار دلم کاری نداری ٭ تقطیع دل آزار
مفاعیل جفاکار مفاعیل نگاری فعولن باقی بہمیں قیاس میدان اینجا عروض وضرب محذوف است
وآنرا اجتماع ایں دو وزن بیت ناموزون نشود زیراکہ رکن آخر یکے مفاعیل و رکن آخر دیگر فعولن است
بحر ہزج مسدس اخرب مقبوض مفعول مفاعلن مفاعیلن دو بار مثالش ؎ اے از مژہ
تو رخنہ در جانہا ٭ اے درد تو کیمیائی درمانہا ٭ تقطیعش ای از م مفعول ژہ ے تو رخ مفاعلن ندرہا ل
مفاعیلن باقی بہمیں قیاس میدان اینجا صدر و ابتدا اخرب است حشو مقبوض و عروض وضرب سالم
ہزج مسدس اخرب مقبوض مقصور مفعول مفاعلن مفاعیل دو بار مثالش مؤلف گوید ؎
گفتی لب من چو انگبین است ٭ خود گو مزہ در کجای اینست ٭ تقطیعش گفتی ل مفعولن بمن
چان مفاعلن گبین است مفاعیل خود گو م مفعول ز در کجا مفاعلن یانیست مفاعیل اینجا صدر
و ابتدا اخرب است وحشوہا مقبوض و عروض وضرب مقبوض است ہزج مسدس اخرب مقبوض
محذوف مفعول مفاعلن فعولن دو بار مثالش مؤلف گوید معما باسم خان[1] ؎ تا عشق پری
رخان گزیدم ٭ از روز خوشی نشان ندیدم ٭ تقطیعش تا عشق مفعول پری رخا مفاعلن گزیدم
فعولن باقی بہمیں قیاس میدان اینجا عروض وضرب محذوف است و صدر و ابتدا اخرب وحشو
مقبوض ہزج مسدس اخرم اشتر مقصور مفعول فاعلن مفاعیل دو بار مثالش ؎ صد بارم
بکش اگر کشی زار ٭ برخیزم تا کشی دگر بار ٭ تقطیعش صد بارم مفعولن بکش گر فاعلن کشی زا

؎۱ معما باسم خان در شال ہزج مسدس آخر ۱۲ ٭

مفاعیل باقی بہمیں قیاس خرم[1] در اصطلاح انداختن میم مفاعیلن است تا فاعیلن بماند مفعولن بجائے
آں نہند ہمچنانکہ دانستی کہ چوں لفظ غیر مستعمل باقی ماندہ لفظ مستعمل بجائے وی نہند و آں
رکن را کہ خرم در وے واقع است اخرم گویند بجہت آنکہ خرم در لغت دیوار کہ بینی را بریدن است
و انداختن میم مفاعیلن را بریدن بعضے از بینی تشبیہ کردہ اند اینجا صدر و ابتدا اخرم است
وحشو اشتر و عروض وضرب مقصورہ اگر عروض وضرب محذوف باشد وزن او ایں چنیں بود
کہ مفعولن فاعلن فعولن و از اجتماع ایں چہار وزن بیت ناموزون نشود چنانکہ از اوزان رباعی
معلوم خواہد شد انشاء اللہ تعالے بحر رجز[2] مثمن سالم ایں بحر را ازاں جہت رجز گویند کہ رجز در
لغت اضطراب و سرعت است و عرب بیشترا شعاری کہ در معرکہا و جنگہا و در مفاخرت از مردانگی
خود و قوم خود میخوانند دریں بحر است و در چنیں اوقات آواز مضطرب و حرکات سریع می باشد
پس ازیں جہت ایں بحر را رجز نام کردند و بعضے گفتہ اند کہ رجز بفتح را و سکون جیم شتری را
گویند کہ در رفتن لرزد و چوں حرکت کند باز ساکن شود و در اول ارکان ایں بحر دو سبب
خفیف است و بعد از حرکت سکونی پس بایں مناسبت ایں بحر را رجز گویند و اصل ایں بحر
ہشت بار مستفعلن است مثالش مؤلف گوید ؎ تا کے غم دل گفتنم در خانہ با دیوارہا خواہم
راز بے طاقتی فریاد در بازارہا ٭ تقطیعش تا کی غم مستفعلن دل گفتنم مستفعلن در خانبا مستفعلن
دیوارہا مستفعلن باقی تقطیع بہمیں نوع دان رجز مثمن مذال مستفعلن مستفعلن مستفعلن مستفعلن
مستفعلان دو بار مثالش ؎ یارب چہ شد کاں ترک ما ترک محبان کردہ است ٭ آسودگان
وصل را رنجور ہجران کردہ است ٭ تقطیع یارب چہ شد مستفعلن کاں ترک ما مستفعلن ترکی محب
مستفعلن با کردہ است مستفعلان باقی تقطیع بہمیں نوع بداں اذالہ در اصطلاح زیادہ کردن الف
بود بر وتد مجموع آخر رکن پیش از ساکن آں وتد و چوں از پیش نون علن کہ در مستفعلن است
الف زیادہ سازی مستفعلان شود و آں رکن را کہ اذالہ در وے واقع است مذال گویند بضم میم اذالہ در لغت

؎۱ تا عشق پری خان گزیدم از روز خوشی نشان ندیدم روز ر در عربی نہار گویند علامت نہد در رقم نجیم را از است چو را اندر حال کہ مادہ ہم است نہ خسرو با ستاہ کنند خان بر آید لفظ ۱۲ نیز از جیم بیگ جیم ساکن سراج البلاد عرف سرو عنہ مدظلہ ٭

؎۱ خرم در اصطلاح بفتحہ خاء با نقطہ و سکون راء بے نقطہ منہ ؎۲ رجز بفتحہ رائے بے نقطہ و فتح جیم و زائے با نقطہ رجز ۱۲ منہ

دامن فرو گذاشتن است و زیادہ کردن الف را بدراز کردن دامن تشبیہ کردہ اند اینجا عروض و ضرب
مذال ست و باقی ارکان سالم رجز مثمن مطوی مفتعلن ہشت بار مثالش ؎ شگفد گل بچمن از نسیم سحری
وہ چہ شود گر نفسی پہلو ما بادہ خوری ۔ تقطیع می شگفد مفتعلن گل بچمن مفتعلن ہا ز نسی مفتعلن می سحری
مفتعلن باقی تقطیع ہمیں نوع دان وطی در اصطلاح انداختن حرف چہارم ساکن است و چوں از
مستفعلن فا را بیندازند مستعلن بماند مفتعلن بجائے آں بنہند بجہت آنکہ فای فعلن اُفتاد و
لفظ علن باقی ماند لفظ مستعمل بجائے آں نہادند چنانکہ گذشت و آں رکن را کہ طی درو واقع است
مطوی گویند از آنکہ طے ثوب در لغت تہ کردن جامہ است و ایں گرفتن حرف چہارم را از کلمۂ سباعی
کہ میانہ اوست تشبیہ کردہ اند بگرفتن میانہ جامہ و تہ کردن آں و اینجا ہمہ ارکان مطوی اند و اگر
عروض و ضرب مطوی مذال باشد وزن او چنیں بود کہ مفتعلن مفتعلن مفتعلن مفتعلان چرا کہ چوں
مفتعلن مطوی را اذالت کنند مفتعلان شود رجز مثمن مطوی مخبون مفتعلن مفاعلن چہار بار
مثالش ؎ باز خدنگ شوق زعشق در آب خاک ما ۔ قطع حریف مست شد دامن چاک چاک ما
تقطیع باز خدن مفتعلن گشوق زو مفاعلن عشق در آ مفتعلن بخاک ما مفاعلن ۔ باقی ہمیں نوع دان
و خبن در اصطلاح انداختن حرف دوم ساکن است و چوں از مستفعلن سین را بیندازی متفعلن
بماند مفاعلن بجائے آں بنہند و آں ہمچنانکہ دانستی کہ چوں لفظ غیر مستعمل باقی ماند لفظ
مستعمل بجائے آں بنہند و آں رکن را کہ خبن درو واقع است مخبون گویند و خبن ثوب
در لغت آنست کہ از ہمیشہ بالائے جامہ چیزے را در شکنند و بدوزند تا جامۂ کوتاہ شود و اینجا چہار
رکن مطوی مقدم است بر چہار رکن مخبون بحر رجز مثمن مخبون مطوی مفاعلن مفتعلن چہار بار
مثالش ؎ فغان کنان ہر سحرے بکوی تو مے گذرم ۔ چو نیست رہ سوی توام ببام دور می
نگرم ۔ تقطیع فغاں کنا مفاعلن ہر سحری مفتعلن بکوی تو مفاعلن می گذرم مفتعلن باقی تقطیع ہمیں
نوع بداں و اینجا چہار رکن مخبون مقدم است بر چہار رکن مطوی بحر رجز مسدس سالم مستفعلن
شش بار مثالش مؤلف گوید ؎ ساقی بعشرت کوش در دوران گل ۔ مگذار از کفِ
جام تو پایان گل ۔ تقطیعش ساقی بعش مستفعلن رت کوش در مستفعلن دوران گل مستفعلن
باقی تقطیع ہمیں نوع بداں رجز مسدس مطوی مفتعلن شش بار مثالش گوید ؎

نیست مرا جز تو نگار دگری ۔ می نکنی ہیچ بحالم نظری ۔ تقطیع نیست مرا مفتعلن جز تو نگا مفتعلن
ر دگری مفتعلن باقی تقطیع ہمیں نوع ۔ رجز مسدس مخبون مفاعلن شش بار مثالش ؎
کنوں کہ گردد از بہار خوش ہوا ۔ فزوں شود بہر دل اندروں صفا ۔ تقطیع کنوں کہ گر مفاعلن
دو ز بہا مفاعلن ر خوش ہوا مفاعلن باقی ہمیں نوع بداں و میشاید کہ شش مفاعلن را ہزج
مسدس مقبوض دارند ہمچناں کہ می شاید کہ ہشت مفاعلن را از رجز مثمن مخبون دارند و ضابطہ آنست
کہ چوں یک وزن را از دو بحر تواں داشت از ہر بحری کہ آں وزن آسان تر گرفتہ می شود از آں
بحر داشتن اولیٰ است و شک نیست کہ مفاعلن را از مفاعیلن گرفتن آسان تر است ۔
از آنکہ از مستفعلن گیرند ازیں جہت از مثمن ایں وزن را در ہزج آوردہ اند و مسدس ہزج
را در رجز بحر رمل سالم ایں بحر را ازاں جہت رمل گویند کہ رمل در لغت حصیر بافتن است
و چوں ارکان ایں بحر را وتدی در میان دو سبب است در میان دو وتد گوئیا کہ اوتاد
او را با سباب بافتہ اند ہمچنانکہ حصیر را بریسمان ہا می بافند و بعضے گفتہ اند کہ رمل نوعی از
سرود است و آں دریں وزن واقع است پس ازیں جہت ایں بحر را رمل نامیدہ اند
و بعضے گفتہ اند کہ رمل را از رملان گرفتہ اند و در رملان بفتح را و میم در لغت دویدن شیر بود
بشتاب و بواسطہ آنکہ سبب خفیف آخر رکن اول او پیوستہ است بسبب خفیف
رکن دوم او در خواندن آں سرعت و شتابی ہست پس بایں سبب ایں بحر را رمل
خوانند و وزن ایں بحر ہشت بار فاعلاتن است مثالش ؎ شکل دل بردن کہ تو
داری نباشد دلبری را ۔ خواب بندیہاے چشمت کم بود جادوگری را ۔ تقطیع شکل دل
بر فاعلاتن دن کہ تو دا فاعلاتن ری نباشد فاعلاتن دلبری را فاعلاتن باقی ہمیں قیاس میدان
رمل مثمن مسبغ فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلیان دو بار مثالش ؎ تا بکے گریم بزاری
ہمچو ابر نو بہاراں ۔ از سر اندوہ و حسرت در فراق گلعذاراں ۔ تقطیع تا بکے گر فاعلاتن یم بزاری
فاعلاتن ہمچو ابری فاعلاتن نو بہاران فاعلیان تسبیغ ہمچنانکہ دانستی زیادت کردن الف است
بر سبب خفیف آخر رکن و چوں در تن کہ در فاعلاتن است الف زیادہ سازند فاعلاتان
شود فاعلیان بدو یاء بجائے آں بنہند بجہت آنکہ تائی نبشد در میان کلمہ واقع نشود

ودر غیر تنبیه وانجا عروض وضرب مسبغ ست وباقی ارکان سالم واز اجماع این دو وزن بیت ناموزون نشود وہمچنیں ہر جاکہ تفاوت نباشد میان دو وزن مگر ایں کہ رکن آخر یکے فاعلاتن باشد ورکن آخر دیگرے فاعلیان از اجتماع این دو وزن بیت نیز ناموزون نشود وہمچنیں است حال فعلاتن یا فعلیان رمل مثمن مخبون فعلاتن ہشت بار مثالش ؎ شکرت راشد اگرچہ سپہ مور مرتب ٭ مگسی نیز نخواہم کہ کند سایہ براں لب ٭ تقطیع شکرت را فعلاتن شد گرچی فعلاتن سپہی مو فعلاتن رمرتب فعلاتن باقی تقطیع را ہمیں نوع دان خبن ہمچنانکہ دانستی انداختن حرف دوم ساکن است پس چون الف فاعلاتن بیفتد فعلاتن بماند وانیجا ہمہ ارکان مخبون اند واگر صدر وابتدا سالم باشد وزن اوچنیں بود کہ فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلاتن واز اجتماع این دو وزن بیت ناموزون نشود وہمچنیں ہر جاکہ تفاوت نباشد میان دو وزن مگر ایں کہ رکن اول یکے فاعلاتن باشد ورکن اول دیگرے فعلاتن واز اجتماع آن دو وزن بیت ناموزون نشود وبعضے رمل مخبون را بر شانزدہ رکن بنا کردہ اند چونکہ خواجہ عصمت اللہ بخاری رحمۃ اللہ علیہ فرماید ؎ رنگ رخسار و درگوش وخط وخد وقد وعارض وخال ولب اے سرو پری روی سمن بر ٭ شفق وکوکب شام وسحر وطوطی وگلزار بہشت است وہلال وطرف چشمۂ کوثر ٭ تقطیع رنگ رخسا فاعلاتن ردری گو فعلاتن شخط خد فعلاتن قد وعا فعلاتن رضخا لو فعلاتن لبتی سر فعلاتن وپری رو فعلاتن سیمن بر فعلاتن ٭ شفقو کو فعلاتن کبشام فعلاتن سحر وطو فعلاتن طئے و گلزا فعلاتن ربہشتس فعلاتن تہلالو فعلاتن طرفے چش فعلاتن می کوثر فعلاتن رمل مثمن مقصور فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلات دو بار مثالش مؤلف گوید ؎ ہر کجا بینم مہی باعاشق خود مہربان ٭ افتد از بی مہری ماہ خودم آتش بجان ٭ تقطیع ہر کجابی فاعلاتن نم مہی با فاعلاتن عاشقی خد فاعلاتن مہربان فاعلات باقی تقطیع را برین قیاس دان قصر ہمچنانکہ دانستی انداختن حرف ساکن است از سببی کہ در آخر رکن باشد وساکن کردن متحرک آن سبب پس چون از فاعلاتن نون را بیندازند وتا را ساکن سازند فاعلات شود وبعضے فاعلان بجائے آن نہند بجہت خفیف لفظ وانیجا عروض وضرب مقصور ست وباقی ارکان سالم رمل مثمن محذوف فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن دو بار مثالش گوید ؎ ہر کرا بینم سخن با او زہر جا میکنم ٭ تا کند ذکر تو قصد تقریب پیدا میکنم ٭

تقطیع ہر کرابی فاعلاتن نم سخن با فاعلاتن او زہر جا فاعلاتن میکنم فاعلن۔ باقی تقطیع ہمیں قیاس حذف ہمچنانکہ دانستی انداختن سبب خفیف است از آخر رکن پس چون تن را از فاعلاتن بیندازند فاعلا بماند فاعلن بجائے آن نہند بجہت آنکہ چون آخر رکن ساکن شود ولفظ تنوین بجائے آن تواں ماند نقل کنند بلفظ ہا تنوین وچون فاعلن را از فاعلاتن بگیرند محذوف گویند وانیجا عروض وضرب محذوف است واز اجتماع این دو وزن بیت ناموزون نشود وہمچنیں ہر جاکہ تفاوت نباشد میان دو وزن مگر ایں کہ رکن آخر یکے فاعلات باشد ورکن آخر دیگرے فاعلن از اجتماع این دو وزن بیت ناموزون نشود رمل مثمن مشکول سالم الضرب والعروض فعلات فاعلاتن چہار بار مثالش ؎ قدرے بخند واز رخ قمری نمائی مارا ٭ سخنے بگوئی واز لب شکرے نمائی مارا ٭ تقطیع قدریب فعلات خند از رخ فاعلاتن قمرین فعلات مائی را فاعلاتن باقی تقطیع برین قیاس وشکل اجتماع خبن وکف است وچون بخبن الف فاعلاتن بیفتد وبکف نون او فعلات بماند بضم تا وآن رکن را کہ شکل آں واقع است مشکول گویند بجہت آنکہ شکل در لغت است وپائے بسبکھل بستن است وچون الف ونون از دو طرف فاعلاتن بیفتداں بہ صورت کہ پیش ازیں بود نماند ہمچنانکہ اسپ را بعد از شکیل کردن آن رفتار کہ داروئی ماند وانیجا چہار رکن مشکول است وچہار رکن سالم رمل مثمن مشکول مسبغ فعلات فاعلاتن فعلات فاعلیان دو بار مثالش ؎ منم وخیال بازی شب وروز با جاناں ٭ زخط خوشش تو با خود رقم خیال خواناں ٭ تقطیعش منموخ فعلات یال بازی فاعلاتن شب وروز فعلات باجوانان فاعلیان باقی تقطیع برین قیاس وانیجا عروض وضرب مسبغ است رمل مثمن مخبون مسبغ فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلیان دو بار مثالش ؎ روزگاریست کہ در خاطرم آشوب فلاں است ٭ روزگارم چو سر زلف پریشانش از انست ما ٭ تقطیعش روزگارے فاعلاتن۔ مسکدرخا فعلاتن طرم آشو فعلاتن بفلانست فعلیان باقی تقطیع برین قیاس انیجا صدر وابتدا سالم است وحشوہا مخبون و عروض وضرب مخبون مسبغ واگر صدر وابتدا نیز مخبون باشد وزن او چنیں بود کہ فعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلیان رمل مثمن مخبون مقصور فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلات دو بار مثالش

مؤلف گوید ؎ چارہ ہجر توسازم بوصال دگران ٭ آہ تاچند کشم بے تو محالِ گران تقطیع چا رہ

ہج فاعلاتن رتسازم فعلاتن بوصالی فعلاتن وگران فعلات باقی تقطیع بریں قیاس چوں فاعلات

مقصور را خبن کنند فعلات بماند رمل مثمن مخبون محذوف فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلن

بکسر عین دو بار مثالش مؤلف گوید ؎ گرچہ مقصود بلائے دل دوین ست مرا ٭ ہیچ غم

نیست کہ مقصود ہمین ست مرا ٭ تقطیع گرچہ مقصود فاعلاتن وبلائے فعلاتن ولدنیس

فعلاتن تمرا فعلن ٭ باقی تقطیع بریں قیاس چوں فاعلن محذوف را خبن کنند فعلن شود رمل

مثمن مخبون مقطوع فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلن بسکون عین دو بار مثالش مؤلف

گوید ؎ ساخت برگ طرب وعیش مہیا نرگس ٭ تاکشد بادف ونے ساغر صہبا نرگس

تقطیعش ساخ برگ فاعلاتن طرب وعی فعلاتن ش مہیا فعلاتن نرگس فعلن باقی تقطیع بریں

قیاس وقطع در فاعلاتن باصطلاح آنست کہ بسبب خفیف آخر اورا کہ تن است بیندازند

وازوتد مجموع او علامت حرف ساکن اورا کہ الف ساکن است ہم بیندازند و حرف پیش از

الف را کہ لام است ساکن سازند پس فاعل شود فعلن بجائے آں نہند بجہت آنکہ چوں آخر

رکن ساکن شود ونقل کردند بالفظ باتنوین چنانکہ گذشت در حذف فاعلاتن وآں رکن را کہ

قطع درو واقع است مقطوع گویند وقطع در لغت بریدن است وچوں ایں زحاف در وتد است

وانداختن چیزے از وتد کہ میخ است بریدن می باشد ایں زحاف را قطع گفتن مناسب بود۔

رمل مثمن مخبون مقطوع مسبغ فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلان دو بار مثالش مؤلف گوید

؎ پیش ازیں گرچہ ببویت رُخ گُل میدیدم ٭ چوں گل روئے تو دیدم ازو دامن چیدم تقطیع

پیشزی گر فاعلاتن چہ ببویت فعلاتن رخ گلمی فعلاتن دیدیم فعلان باقی تقطیع بریں قیاس چوں

فعلن مقطوع را تسبیغ کنند فعلان شود از اجتماع ایں چہار وزن بایکدیگر بیت ناموزون نشود

ہمچنیں ہر جا کہ تفاوت نباشد میان چند وزن مگر باں دو کہ یکی را رکن آخر او فعلات باشد دیگری

را فعلن ودیگرے را فعلن ودیگرے را فعلان از اجتماع ایں اوزان بیت ناموزون نشود ٭

؎۱ قطع بفتح قاف وسکون طاء بے نقطہ وعین بے نقطہ ۱۲ منہ رحمۃ اللہ علیہ ؎۲ تالب او وید سیفی در شراب از شلث بنماید

اجتناب و کہ ضمیر واحد غائب ست در عربی ہوا است ولب ہوئے ہوا است چوں ہا در شراب شود واز شلث مراد نقطہ سین ست دور کنند سہراب شود ۱۲

میرزا رحیم بیگ صاحب مدظلہ اللہ تعالیٰ ؎۳ در آنچہ از شیرۂ انگور وجز آنکہ وبخش آں بجوشند رفتہ رفتہ شد بایک بخش بماند باشد وگوشت نیز گویند ۱۲ منہ رحمۃ اللہ علیہ

رمل مسدس سالم فاعلاتن شش بار مثالش ؎ اے نگارین روئے دلبر زاں مائی ٭ روئے کمن

پنہاں چو اندر جان مائی ٭ تقطیع اے نگاری فاعلاتن روئے دلبر فاعلاتن زاں مائی فاعلاتن باقی

تقطیع بریں قیاس رمل مسدس مقصور فاعلاتن فاعلاتن فاعلات دو بار مثالش مؤلف گوید

معما باسم سہراب ؎ تالب او وید سیفی در شراب ٭ از شلث می نماید اجتناب ٭ تقطیعش

تالبے او فاعلاتن وید سیفی فاعلاتن در شراب فاعلات ٭ باقی تقطیع بریں قیاس اینجا عروض و

ضرب مقصور است وباقی ارکان سالم رمل مسدس محذوف فاعلاتن فاعلاتن فاعلن دو بار

مثالش مؤلف گوید ؎ گفت زاہد از بہشتم دہ خبر ٭ گفتمش زنہار نامم وہ بہر ٭ تقطیع

گفت زاہد فاعلاتن از بہشتم فاعلاتن دہ خبر فاعلن باقی تقطیع بریں قیاس اینجا عروض و ضرب

محذوف رمل مسدس مخبون مقصور فاعلاتن فعلاتن فعلات دو بار مثالش ؎ شکریں

لعل تو کان نمک است ٭ گرچہ شکر نہ مکان نمک است ٭ تقطیعش شکری لع فاعلاتن لت

کانِ فعلاتن نمک ست فعلات باقی تقطیع بر اینجا صدر وابتدا سالم است وحشو مخبون وعروض و

ضرب مخبون مقصور رمل مسدس مخبون محذوف فاعلاتن فعلاتن فعلن بکسر عین دو بار

مثالش ؎ گر سخن زاں لب چوں نوش شود ٭ پشہ را خندہ فراموش شود ٭ تقطیعش گر سخن

زا فاعلاتن لب چوں نو فعلاتن ش شود فعلن باقی تقطیع بریں قیاس اینجا عروض وضرب مخبون محذوف

است رمل مسدس مخبون مقطوع فاعلاتن فعلاتن فعلن بسکون عین دو بار مثالش ؎

مردمی نرگس او میداند ٭ جادوئے غمزہ او میخواند ٭ تقطیعش مردمی نر فاعلاتن گس او می فعلاتن داند

فعلن باقی تقطیع بریں قیاس اینجا عروض وضرب مقطوع رمل مسدس مخبون مقطوع مسبغ فاعلاتن

فعلاتن فعلان دو بار مثالش ؎ اے کہ روی تو حیات جانست ٭ دیدہ جایت شد وجائے

آنست ٭ تقطیع اے کہ روئے فاعلاتن تحیاتی فعلاتن جانست فعلان واینجا عروض وضرب

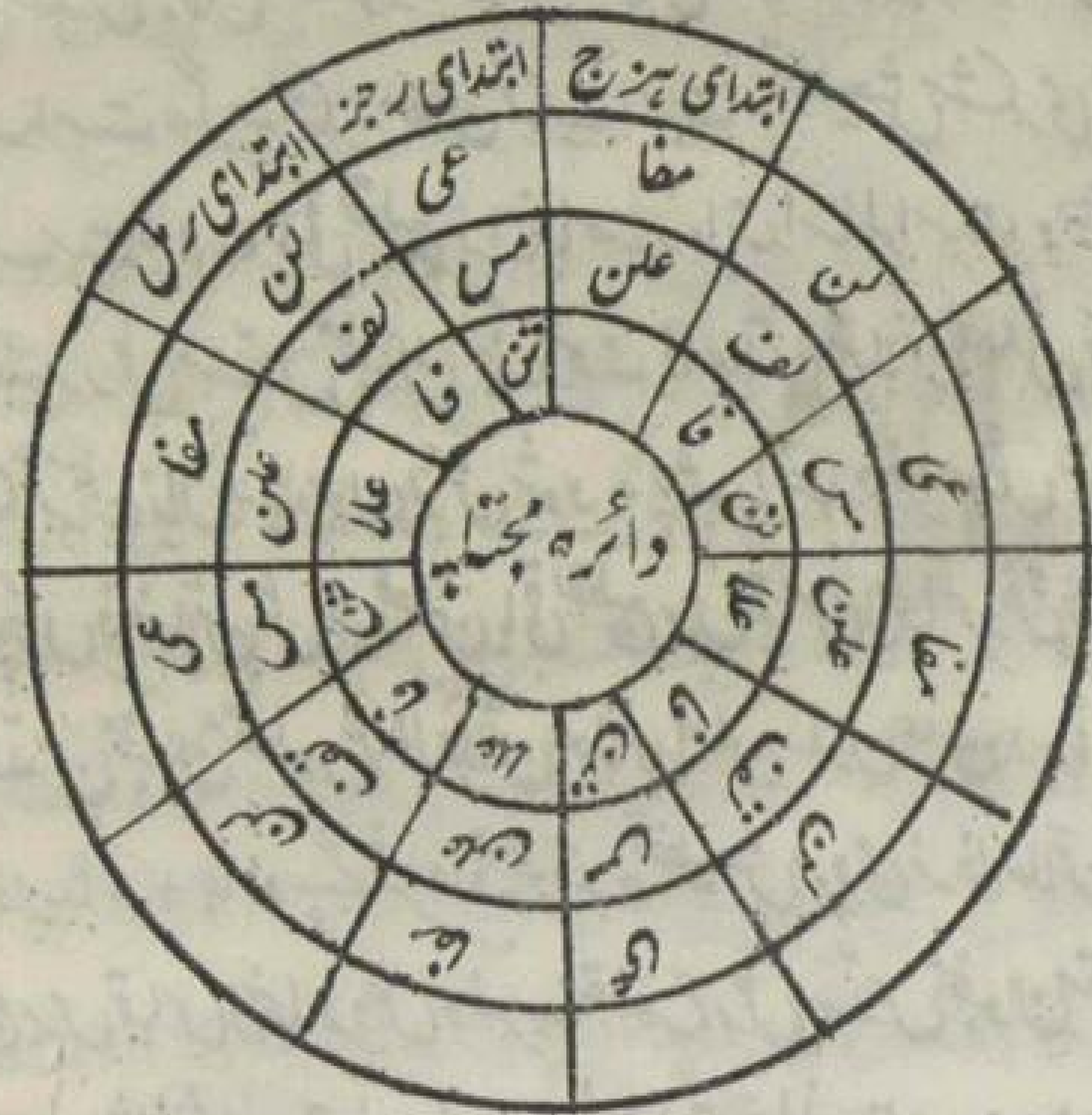
مقطوع مسبغ است فصل در بیان فک؎ بحور گذشتہ چوں ہر یک از مفاعیلن ومستفعلن

وفاعلاتن مرکب است از وتد مجموع ودو سبب خفیف پس حروف وحرکات وسکنات اصل

ایں سہ بحر کہ ہزج ورجز ورمل ست برابر باشند چنانکہ مصراع ہر بحر بست وہشت حرف باشند

؎۱ فک بفتح فاء وتشدید کاف ۱۲ منہ

شانزدہ متحرک دوازدہ ساکن پس این بست وہشت حرف را بر خط دائرہ نویسی و از وتد مجموع آغاز کنی و بر سبب خفیف دوم تمام سازی وگوئی کہ مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن ۔ بحر ہزج باشد واگر مفا گذاری واز عیلن آغاز کنی و بر مفا تمام سازی وگوئی عیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفا بروزن چہار بار مستفعلن شود کہ اصل بحر رجز است واگر مفاعی را گذاری واز لن آغاز کنی و بر مفاعی تمام سازی وگوئی لن مفاعی لن مفاعی لن مفاعی لن مفاعی بروزن چہار بار فاعلاتن شود کہ اصل بحر رمل است و آنکہ میگویند کہ این سہ بحر از یک دائرہ بیرون مے آید باین معنی است کہ بیان کردہ شد واین بیرون آمدن را فک و تفکیک بحور گویند و تفکیک در لغت از ہم کشادن است وصورت دائرہ اینست واین دائرہ مجتلبہ بفتح لام از اں جہت گویند

له منسرح بضم میم وسکون نون وفتح سین بے نقطہ وحائے بے نقطہ ۱۲ منہ رحمۃ اللہ ۔

فائدہ ۔ بر خط دائرہ نوشتن آنست کہ در خط دائرہ ہر حرفی کہ بنیاد کنند بر حرفی مقدم بر آں تمام شود ۔ بخلاف آنکہ اگر بر خط غیر دائرہ نویسند بدیں وجہ مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن ۱۲ منہ رحمۃ اللہ ۔

فائدہ ۔ صورت دائرہ مختلفہ برابر ترنج دائرہ محیط بیکدیگر کہ دوازدہ گذاشتہ باشد برابر باشند آسان گردد رسم آں بر کاتب وفہم آں بر طالب ۱۲ منہ رحمۃ اللہ علیہ ۔

کہ اجتلاب در لغت چیزے از جائے بجائے بردن است وارکان این سہ بحر را از بحور دائرہ مختلفہ گرفتہ اند مفاعیلن را از بحر طویل و مستفعلن را از بحر بسیط و فاعلاتن را از بحر مدید و بعضے گفتہ اند جلب بسکون لام وفتح او در لغت کثرت وبسیار است وانواع این سہ بحر بسیار است پس باین مناسب این دائرہ را مجتلبہ گفتند وعجم این دائرہ را مؤتلفہ نامیدہ اند بجہت آنکہ این سہ رکن را بیکدیگر الفتی وموافقتی ہست در ترکیب چنانچہ گذشت در بیان اجزائے ارکان بحر منسرح مثمن مطوی موقوف مفتعلن فاعلان چہار بار مثالش مؤلف گوید ۵ آنکہ دلم صید اوست میر شکار نیست ۔ دوست نجو نم نگار کردہ یار نیست ۔ تقطیع آنکہ دلم مفتعلن صید اوس فاعلان میر شکار مفتعلن ری نیست فاعلان ۔ باقی تقطیع برین قیاس اصل این بحر مستفعلن مفعولات است بضم تا چہار بار اما چوں مستفعلن را طے کنند مفتعلن شود چنانکہ گذشت در بحر رجز و وقف در لغت باز ایستادن بود ودر اصطلاح ساکن کردن حرف متحرک ہفتم است وآں رکن را کہ وقف درو واقع است موقوف گویند چوں تائے مفعولات را بوقف ساکن سازند واو را بطی بیندازند مفعلات شود فاعلان کہ لفظ مستعمل است بجائے آں بنہند واین چہار رکن مطوی است وچہار رکن مطوی موقوف واین بحر را ازاں جہت منسرح گویند کہ انسراح در لغت آسانی درفتن ست وچوں در ارکان این بحر سبب ہا مقدم اند بر وتد آسان تر گفتہ می شود وبعضے گفتہ اند انسراح در لغت از جامہ بیروں آمدن است واین بحر در نقصان ارکان بحدے میرسد کہ آنچہ بروزن دو رکن اوست من نشتری الہا ونجان کہ بروزن مستفعلن مفعولات است در اشعار عرب آں را بیت نام می دارند واین نقصان واقتصار را بہ بیروں آمدن از جامہ تشبیہ کردہ اند واین بحر را منسرح گفتہ منسرح مثمن مطوی مکسوف مفتعلن فاعلن چہار بار مثالش مؤلف گوید ۵ اے زرخت روشنی خانۂ چشم مرا ۔ چشم و چراغ ہمہ خواجہ ہر دو سرا ۔ تقطیعش اے زرخت مفتعلن روشنی فاعلن خانۂ چش مفتعلن می مرا فاعلن باقی او برین قیاس فہم کن کسف در لغت پے پاشنہ بریدن بود ودر اصطلاح انداختن حرف

له کشف بفتح کاف وسکون سین بے نقطہ ۱۲ منہ ۔

سه بفتح جیم وسکون دال بے نقطہ وجلن بے نقطہ ۱۲ منہ ۔

هفتم متحرک است وآں رکن راکہ کسف درو واقع است مکسوف گویند وچوں تائے مفعولات[۱]
بکسف ووا واو رابطے بیندازند مفعلا بماند نقل کنند بلفظ باتنوین کہ فاعلن است وچوں
فاعلن راازمفعولات بگیرند مطوی مکسوف گویند وانیجا چہار رکن مطوی ست وچہار رکن مطوی
مکسوف واگردرحشو مطوی موقوف بود وعروض وضرب مطوی مکسوف وزن اوچنیں بود کہ
مفتعلن فاعلان مفتعلن فاعلان واگر عکس ایں بود یعنی درحشو مطوی مکسوف باشد وعروض
وضرب مطوی موقوف وزن اوچنیں بود کہ مفتعلن فاعلن مفتعلن فاعلان ٭ وازاجتماع چہار
وزن گذشتہ کہ غیروزن اصلی اند بیت ناموزون نشود منسرح مثمن مطوی مجدوع
مفتعلن فاعلات مفتعلن دوبار مثالش ؎ من نشنیدم کہ خط برآب نویسند ٭ آیت
خوبی برآفتاب نویسند ٭ تقطیعش من نہ شنی مفتعلن دم کہ خطب فاعلات راب نوی مفتعلن
سند فاع وچوں واو مفعولات رابطی بیندازند مفعلات بماند فاعلات کہ لفظ مستعملست
بجائے آں نہند وجدع درلغت بینی بریدن است ودراصطلاح انداختن ہردوسبب
خفیف اوّل ساکن تائے مفعولات بودلات شود فاع بجائے آں نہند وقیاس آں بود
کہ فعل بسکون عین بجائے او نہادندی اما چوں فعل ثقیل بود دوحرف اوّل میزان راکہ
فاوعین ست گرفتند والف درمیان گذاشتند وبجائے لات نہادند تارعایت خفیف
وحروف میزان کردہ باشند بقدرامکان وآں رکن راکہ جدع درو واقع است مجدوع گویند
ومولانا شمس الدین محمّد قیس رازی رحمۃ اللّٰہ علیہ کہ مقتدااست دریں فن گفتہ است کہ ایں اسم
ایں زحاف رالائق نیست وانیجا عروض وضرب مجدوع است وباقی ارکان مطوے۔
منسرح مثمن مطوی منحور مفتعلن فاعلات مفتعلن فع دوبار مثالش بیت چوں غم
ہجراں اوندا شت نہایت ٭ عاقبت اندوہ عشق کرد سرایت ٭ تقطیعش چوغم ہج مفتعلن
ران فاعلات واش نہا مفتعلن یت فع باقی اوبریں قیاس مہم کنی نحر[۲] دراصطلاح انداختن
ہردوسبب وتای مفعولات بود بماند فع بجائے آں نہند کہ درحرف میزان است وبعضے بجائے
سبب خفیفی کہ ازرکنی باقی ماند فل بضم فا نہند چراکہ درحرف میزان است وفل درکلام عرب

[۲] نحر بفتح نون وسکون حای بی نقطہ درای بی نقطہ ۱۲ منہ رحمۃ اللّٰہ علیہ ٭

بمعنی فلاں می آید وفع مستعمل نیست وآں رکن کہ نحر درو واقع است منحور گویند ونحر درلغت گلو
بریدن است گویا ازیں رکن رمقی پیش نماندہ است بجہت بسیاری انداختن حرف ازو وانیجا عروض
وضرب منحور است وازاجتماع ایں دووزن بیت ناموزون نشود منسرح مسدّس مطوی مفتعلن فاعلات
مفتعلن دوبار مثالش بیت شاہجہاں باد تازمانہ بود ٭ کہ زکرمش خلق شادمانہ بود ٭ تقطیعش
شاہ جہاں مفتعلن باد تاز فاعلات مانبود مفتعلن باقی اوبریں قیاس فہم کنی انیجا ہمہ ارکان مطوی
اند منسرح مسدّس مطوی مقطوع مفتعلن فاعلات مفعول دوبار مثالش بیت بسکہ بموئیت
اسیر شد جانم ٭ گر بگذاری گریخت نتوانم ٭ تقطیعش بسکہ بمو مفتعلن یت اسیر فاعلات شد
جانم مفعولن باقی اوزین قیاس فہم کنی قطع درغیر فاعلاتن باصطلاح آنست کہ ازوتد مجموع
حرف ساکن بیندازند وحرف پیش ازورا ساکن سازند پس چوں مستفعلن راقطع کنند مستفعل
شود مفعولن کہ لفظ باتنوین است بجائے آں نہند وچوں مفعولن رااز مفتعلن بگیرند مقطوع
گویند بحر مضارع مثمن اخرب مفعول فاعلاتن چہار بار مثالش مؤلف گوید بیت سیفی
گدا ازاں شُد درشہر آں پری رو ٭ تاروز ہائی دوراں آید بجانب او ٭ تقطیع سیفیگہ مفعول[۱]
ازاں شد فاعلاتن درشہر مفعول آپریرو فاعلاتن میلان طریق تقطیع بریں قیاس اصل ایں بحر
مفاعیلن فاعلاتن است چہار بار اما چوں مفاعیلن را اخرب کنند مفعول شود بضم لام چنانکہ گذشت
در بحر ہزج وانیجا چہار رکن اخرب ست وچہار رکن سالم وایں بحر راازاں جہت مضارع[۱] گویند کہ
مضارعت درلغت مشابہت است وایں بحر مشابہ بہ بحر منسرح است[۲] آنکہ جزو دوم ایں ہردو بحر
مشتمل است بروتد مفروق چراکہ جزو دوم ایں بحر فاعلاتن است[۲] او مشتمل است برفاع وجزو دوم منسرح
مفعولاتست بضم تا واو مشتمل است برلات وخلیل بن احمد کہ واضع ایں فن است گفتہ است کہ
ایں بحر را بواسطہ مشابہت منسرح مضارع خواندم ووجہ مشابہت آنست کہ درارکان

[۱] مضارع بضم میم وضاد بانقطہ وکسرا وبے نقطہ عین بے نقطہ ۱۲ منہ وغافل نشوی کہ فاع کہ درفاعلاتن بحر
مضارع است وتد مفروق است وعین اورا ازلام جدامی باید داشت چنانکہ گذشت ۱۲

[۲] قطع درفاعلاتن نیز ہمیں بعینہ ہمیں است بعدانداختن سبب خفیف ازآخر او چنانکہ گذشت وازیں جہت
است کہ فعلن[۱] ازفاعلاتن میگیرند بعضے اصلم میگویند ونیز اصلم را باجتماع حروف قطع تعبیر میکنند ۱۲ منہ رحمۃ اللّٰہ ٭

ہر دو بحر اوتاد مقدم اند بر اسباب مضارع مثمن اخرب مسبّغ مفعول فاعلاتن مفعول فاعلیان دو بار
مثالش مؤلف گوید بیت گر اعتقاد آں مہ با ما کم و زیادست ⁂ ما ئیم مہر ویش مقصود اعتقادست
تقطیع گر اعت مفعول خاد آں مہ فاعلاتن با ماک مفعول موزیادست فاعلیان ⁂ طریق تقطیع باقی
بریں قیاس و چوں فاعلاتن را تسبیغ کنند فاعلیان شود چنانکہ گذشت در بحر رمل مضارع
مثمن اخرب مکفوف مفعول فاعلات مفاعیل فاعلاتن دو بار مثالش بیت ۔ دل بے رُخ تو
صورت جاں نمی شناسد ⁂ جان بے لب تو گوہر کاں را نمی شناسد ⁂ تقطیعش دل بے ر
مفعول خت صور فاعلات تجاران مفاعیل مے شناسد فاعلاتن طریق تقطیع باقی بریں قیاس
و چوں فاعلاتن و مفاعیلن را کف کنند فاعلات مفاعیل شود بضم آخر ہر دو ہمچنانکہ دانستی کہ
کف انداختن حرف ہفتم ساکن ست و اینجا صدر و ابتدا اخرب ست و حشوہا مکفوف و عروض و ضرب
سالم بحر مضارع مثمن اخرب مکفوف مقصور مفعول فاعلات مفاعیل فاعلات دو بار مثالش
مؤلف گوید بیت ۔ بازم ہوائے آں لب میگوں گرفتہ است ⁂ معلوم می شود کہ مرا خون گرفتہ
است ⁂ تقطیعش بازمہ مفعول وای آل فاعلات بمیگوگ مفاعیل رفتہ است فاعلات طریق
تقطیع باقی بریں قیاس چوں فاعلاتن را قصر کنند فاعلات شود چنانکہ گذشت در بحر رمل
بحر مضارع مثمن اخرب مکفوف محذوف مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن ہر رکن دو بار
مثالش مؤلف گوید معمّا باسم حسین بیت سیفی پری وشی کہ تو دیوانہ از و ⁂ خواہی
مسخر تو شود جز دعا مگو ⁂ تقطیعش سیفپ مفعول ری وشیک فاعلات تدیوان مفاعیل
نئی از و فاعلن طریق تقطیع باقی بریں قیاس چوں از فاعلاتن تن را حذف کنند فاعلا شود فاع
لن بجائی او نہند چنانکہ گذشت بحر مضارع مثمن مکفوف مقصور مفاعیل فاعلات
مفاعیل فاعلات . . . . . . دو بار مثالش ؎ گراں طرہ ہست مشک بما چوں ندا
بوی ⁂ دراں چہرہ ہست ماہ چرا در کشید روئی ⁂ تقطیعش گراطرہ مفاعیل ہست مشک فاعلات

لہ سیفی پری وشی کہ تو دیوانہ از وہ ⁂ خواہی مسخر تو شود جز بجز دعا مگو ⁂ مترادف پری جن است جن ۔ جن تجنیس خطی سیفی بہ
تحلیل دو حرف کرفی باشد رسی باقیماند و بے معنی در پس چوں دریں جن سی در آرند حسین شود ۱۲ میرزا رحیم بیگ صاحب
ساکن سراج البلاغۃ شاگرد رشید مولوی محمد بخش صاحب متخلص مدظلہ تعالیٰ ⁂

بما چوں مفاعیل داد بوے فاعلات طریق تقطیع باقی بریں قیاس اینجا عروض و ضرب مقصور است
و باقی ارکان مکفوف و اگر عروض و ضرب محذوف باشد وزن او چنین بود مفاعیل فاعلات
مفاعیل فاع لن مضارع اخرب مکفوف مفعول فاعلات مفاعیلن دو بار مثالش ؎
اے نازنین کہ ماہ منی امشب ⁂ رحمی بکن چو شاہ منی امشب ⁂ تقطیعش اے نازمفعول نیک ماہ
فاعلات منی امشب مفاعیلن رحمیب مفعول کن چشاہ فاعلات منی امشب مفاعیلن اینجا
عروض و ضرب سالم است و اگر عروض و ضرب محذوف باشد وزن او چنیں بود کہ مفعول فاعلات
فعولن چرا کہ مفاعیلن را ضرب کنند فعولن شود چنانکہ گذشت در بحر ہزج بحر مقتضب لہ مثمن
مطوی فاعلات مفتعلن چہار بار مثالش ؎ با لبت چہ مے طلبم بادہ نزد جاں چہ بود ⁂ بارخت
چہ مہ نگرم بندہ پیش خاں چہ بود ⁂ تقطیعش بالبتچ فاعلات مے طلبم مفتعلن بادہ نزد فاعلات
جاں چبود مفتعلن بریں قیاس باقی را فہم کنی اصل ایں بحر مفعولات مستفعلن است چہار بار
اما چوں مفعولات را طے کنند فاعلات شود چنانکہ گذشت در بحر منسرح و چوں مستفعلن را
طے کنند مفتعلن شود چنانکہ گذشت بنگر از و اینجا ہمہ ارکان مطوی اند و ایں بحر را ازاں جہت مقتضب
گویند کہ اقتضاب در لغت بریدن چیزی است از چیزے و ایں بحر را از بحر منسرح
بریدہ اند و گرفتہ چرا کہ الفاظ و ارکان ایں ہر دو بحر یکے است و اختلاف ہمیں در ترتیب ست
و پس ہمچنانکہ دانستی اصل منسرح مستفعلن مفعولات است چہار بار و بعضے گفتہ اند کہ ایں
بحر در شعر عرب البتہ مجزو می آید و مجزو بیتے را گویند کہ عروض و ضرب او بیندازند و جزو بفتح جیم و بسکون
زائے بانقطہ در لغت بریدن است مقتضب مثمن مطوی مقطوع فاعلات مفعولن چہار بار
مثالش ؎ وقت را غنیمت داں آنقدر کہ بتوانی ⁂ حاصل از حیات لے جاں یکدم
است تا دانی ⁂ تقطیعش وقت را غ فاعلات نیمت دا مفعولن آنقدر ک فاعلات بتوانی
مفعولن ⁂ باقی را بریں قیاس فہم کنی چوں مستفعلن را قطع کنند مفعولن شود چنانکہ گذشت در بحر
منسرح و اینجا چہار رکن مطوی است و چہار رکن مقطوع بحر مجتث مثمن مخبون مفاعلن فعلاتن
چہار بار مثالش ؎ نہ بود زمیست میسر نظر بروئے تو مارا ⁂ چہ دولتست تعالیٰ اللہ از قد تو قبا را ⁂

لہ بضم میم و سکون قاف و فتح تائی بدو نقطہ فوقانی و فتح ضاد بانقطہ و بائے بانقطہ ۱۲ ⁂

تقطیعش زدورنی مفاعلن ستمیسر فعلاتن نظر برو مفاعلن تیمار افعلاتن چدولتس مفاعلن تعالی
فعلاتن الزقدی مفاعلن تقبار افعلاتن اصل بحرمس نفع لن فاعلاتن است چهار بار اما چوں مس
نفع لن راخبین کنند مفاعلن شود چنانکه گذشت در بحر رجز و فاعلاتن راخبن کنند فعلاتن چنانکه
گذشت در بحر رمل و اینجا همه ارکان مخبون اند و ایں بحر را ازاں جهت مجتث گویند که اجتثاث
در لغت از بیخ برکندن است و مسدس ایں بحر را که مستفعلن فاعلاتن فاعلاتن آمده است
از بحر خفیف گرفته اند و برآورده چراکه الفاظ ارکان ایں هر دو بحر یکیست و اختلاف آنست
که اینجا مستفعلن مقدم است بر هر دو فاعلاتن و در بحر خفیف مستفعلن درمیان دو فاعلاتن
است چنانکه معلوم خواهد شد و اسم مقتضب و مجتث اگرچه در معنی بهم نزدیک اند اما چوں
آں بحر را مقتضب نام کردند ایں بحر را مجتث نامیدند از برائے امتیاز در نام چنانکه گذشت
در اسم صدر و ابتدا و باید که ایں سخن بر خاطر باشد تا اگر مثل ایں چیزے بیاید احتیاج
بتکرار نباشد مجتث مثمن مخبون مسبغ مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلیان دوبار مثالش
؎ دلم که سوخت ز عشقت چراغ جان منست آں ٭ غبار کز تو رسد نور دیدگان منست آں ٭
تقطیعش دلم کسو مفاعلن خت ز عشقت فعلاتن چراغ جا مفاعلن نمنستان فاعلیان قیاس گیر
بتقطیع ازیں بباقی شعر ٭ چوں فاعلاتن راخبین و تسبیغ کنند فعلیان شود چنانکه گذشت
در بحر رمل مجتث مثمن مخبون مقصور مفاعیلن فعلاتن مفاعلن فعلات دوبار مثالش
مؤلف گوید ؎ زبس که درد تو در جان ناتوان منست ٭ هلاک من طلبد هر که مهربان منست ٭
تقطیع زبس کدر مفاعلن و تدرجا فعلاتن ننا توا مفاعلن منست فعلات قیاس گیر بتقطیع ازیں
بباقی شعر چوں فعلاتن راخبن و قصر کنند فعلات شود چنانکه گذشت در بحر رمل مجتث مثمن
محذوف مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلن ٭ بکسر عین دوبار مثالش مؤلف گوید ؎
شفا چو در قدم تست مبتلای ترا ٭ برون خرام که دردی مباد پای ترا ٭ تقطیع شفا چدر مفاعلن
قدمی تس فعلاتن تمبتلا مفاعلن تیترا فعلن قیاس گیر بتقطیع ازیں بباقی شعر چوں فاعلاتن
راخبین و حذف کنند فعلن شود بکسر عین چنانکه گذشت در بحر رمل مجتث مثمن مخبون مقطوع
مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلن ٭ بسکون عین دوبار مثالش مؤلف گوید ؎ اگرچه

یار مرا نیست رسم دلداری ٭ بدیں خوشم که ندارد بدیگری یاری ٭ تقطیعش اگرچیا مفاعلن رمرانی
فعلاتن سر رسم دل مفاعلن داری فعلن ٭ قیاس گیر بتقطیع ازیں بباقی شعر و چوں فعلاتن را قطع
کنند فعلن شود بسکون عین چنانکه گذشت در بحر رمل مجتث مثمن مخبون مقطوع مسبغ
مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلان ٭ دوبار مثالش مؤلف گوید ؎ چه گویم از سر مستی لبت
می نالبست ٭ مرنج از سخن ما که عالم آبست ٭ تقطیعش چگویم مفاعلن سر مستی فعلاتن لبت می فاعلن
نالبست فعلان مرنج از مفاعلن سخنے ما فعلان که عالمی مفاعلن آبست فعلان ٭ و چوں فعلن
مقطوع را تسبیغ کنند فعلان شود چنانکه گذشت در بحر رمل سریع[۱] مطوی موقوف
مفتعلن مفتعلن فاعلان دوبار مثالش مؤلف گوید معما باسم رستم ؎ دل که ز خوبان همه
غم دیده است ٭ بیشتر[۲] از عمر ستم[۳] دیده است ٭ تقطیع دل کز خو مفتعلن باهم غم مفتعلن دیده
است فاعلان باقی تقطیع چنیں نوع دان اصل ایں بحر مستفعلن مستفعلن مفعولات است بضم
تا دوبار اما چوں مستفعلن را طے کنند مفتعلن شود چنانکه گذشت بتکرار و مفعولات که طے و
وقف کنند فاعلان شود چنانکه گذشت در بحر منسرح و اینجا عروض و ضرب مطوی موقوف
است و باقی ارکان مطوی و ایں بحر را ازاں جهت سریع گویند که سرعت در لغت
شتاب کردن و چوں دریں بحر اسباب بیشتر اند از اوتاد و تیز گفته میشود پس ایں مناسب
ایں بحر را سریع گفتند سریع مطوی مکسوف مفتعلن مفتعلن فاعلن دوبار مثالش مؤلف گوید
معما باسم بابا میر ؎ کے بود آں دم که ببزم وفا ٭ می بدل ما کشد آں دلربا ٭ تقطیع
کی بودا مفتعلن و بک ببز مفتعلن می وفا فاعلن باقی تقطیع همیں نوع بداں چه مفعولات را
طے و کسف کنند فاعلن شود چنانکه در بحر منسرح گذشت و اینجا عروض و ضرب مطوی مکسوف
است بحر جدید مخبون[۴] فعلاتن فعلاتن مفاعلن دوبار مثالش ؎ چو قدرت گرچه صنوبر کشد سری

[۱] بفتح سین بے نقطه و کسر رائے بے نقطه و سکون یائے بدو نقطه تحتانی و عین بے نقطه ۱۲ منه رحمة الله ٭
[۲] از عمر بستم عین میم وصف بقاعده بیشتر بستم ۱۲ رحمة الله ٭
[۳] ستم آنرا گویند که بدور انحراف زیاده باشد پس در عمر تعداد اورا نباید ست ۱۲ منه رحمة الله ٭
[۴] بفتح میم جیم و کسر دال بے نقطه و سکون یائے بدو نقطه تحتانی ۱۲ منه رحمة الله ٭

نبود چوں قد سروت صنوبری ✽ تقطیع چقدرت گر فعلاتن چه صنوبر فعلاتن کشد سری مفاعلن نبود چ فعلاتن قد سروت فعلاتن صنوبری مفاعلن اصل ایں بحر فاعلاتن فاعلاتن مستفعلن است دو بار اما چوں فاعلاتن را خبن کنند فعلاتن شود و مستفعلن را خبن کنند مفاعلن شود چنانکه ہر دو گذشت بتکرار و ایں بحر را ازاں جہت جدید گویند که جدید در لغت نو است و ایں بحر از جملہ بحور مستحدث است یعنی نو پیدا کردہ شدہ است ازیں جہت ایں بحر را بحر غریب نیز نامیدہ اند و میگویند که ایں بحر را بوزرجمہر پیدا کردہ است بحر قریب[۱] مکفوف مفاعیل مفاعیل فاعلاتن دو بار مثالش مؤلف گوید ؎ خداوند جہاں بخش شاہ عادل شہنشاہ جواں بخت زاد کامل ✽ تقطیع خداوند مفاعیل جہاں بخش مفاعیل شاہ عادل فاعلاتن شہنشاہ مفاعیل جواں بخت مفاعیل زاد کامل فاعلاتن اصل ایں بحر مفاعیلن مفاعیلن فاعلاتن دو بار اما چوں مفاعیلن را کف کنند مفاعیل شود بضم لام چنانکه گذشت بتکرار و اینجا عروض و ضرب سالم است و باقی ارکان مکفوف اگر عروض و ضرب مقصور باشد وزن او چنیں بود مفاعیل مفاعیل فاعلات چراکه چوں فاعلاتن را قصر کنند فاعلات شود چنانکه گذشت بتکرار و اگر عروض و ضرب محذوف باشد وزن او چنیں بود مفاعیل مفاعیل فاعلن چراکه چوں فاعلاتن را حذف کنند فاعلن شود چنانکه گذشت بتکرار و ایں بحر را ازاں جہت قریب گویند که قریب در لغت نزدیک است و ایں بحر از جملہ بحور مستحدث است و دریں نزدیکی پیدا شدہ است و میگویند که مولانا یوسف عروضی نیشاپوری که اول کسی که در فارسی تصنیف علم عروض کردہ است اوست و ایں بحر را پیدا کردہ است بعد ازاں که خلیل بن احمد وضع بحور کردہ بود صد و بست سال و بعضے گفته اند که ارکان ایں بحر بارکان بحر ہزج و مضارع قربے داشت ازاں جہت ایں بحر را قریب گفتند قریب اخرب مکفوف مفعول مفاعیل فاعلاتن دو بار مثالش ؎ تا طبع رہی برقرار باشد ✽ مداح در شہریار باشد ✽ تقطیعش تا طبع مفعول رہی برق مفاعیل دار باشد فاعلاتن مدداح مفعول دری شہر مفاعیل یار باشد فاعلاتن و چوں مفاعیلن را خرب کنند مفعول شود و چوں کف کنند مفاعیل شود بضم لام ہر دو چنانکه گذشت بتکرار

[۱] بفتح قاف و کسر راء بے نقطه و سکون بدو نقطه تحتانی رحمة الله علیه ✽

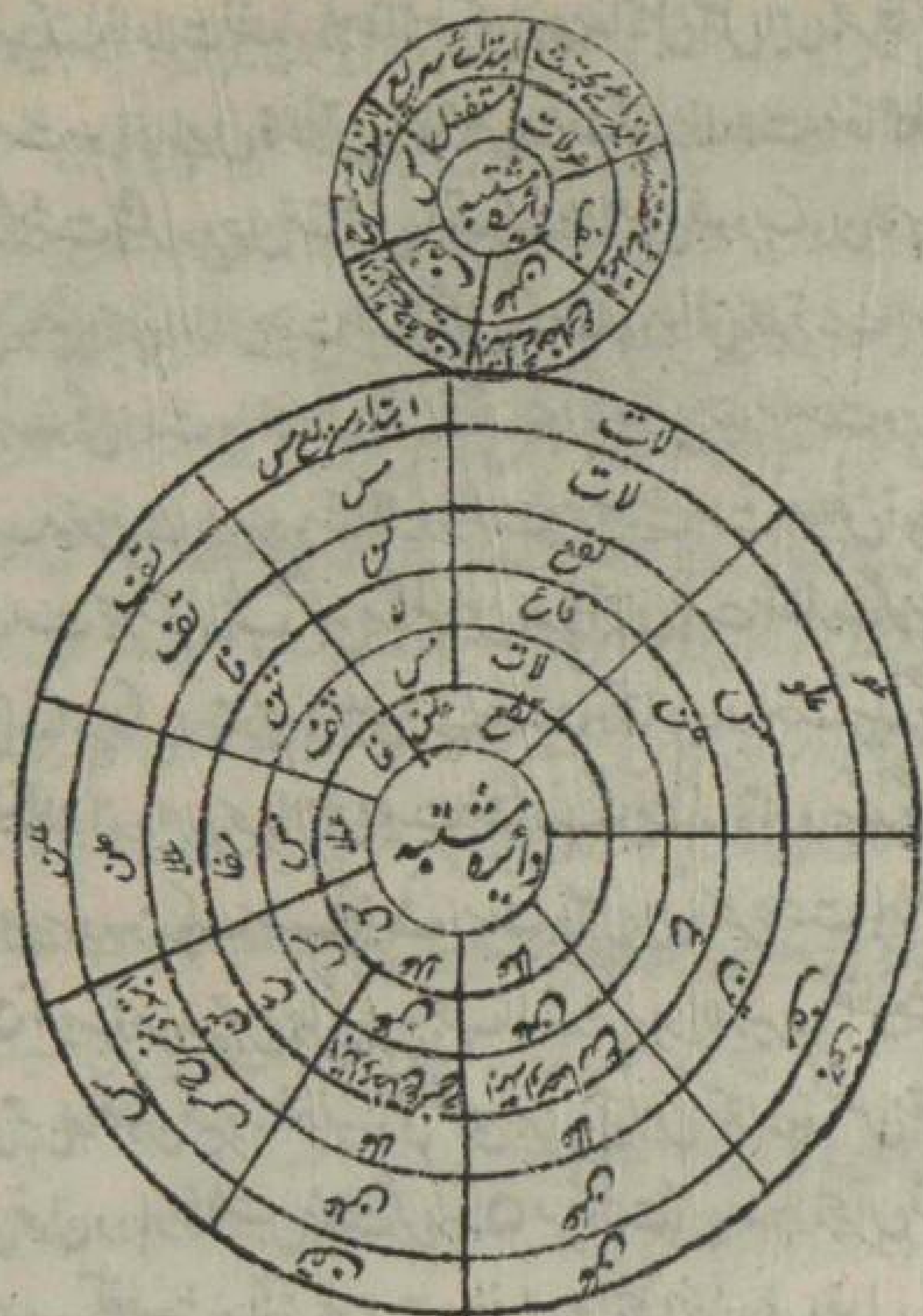

و اینجا صدر و ابتدا اخرب است و حشو مکفوف و عروض و ضرب سالم و اگر عروض و ضرب مقصور باشد وزن چنیں بود که مفعول مفاعیل فاعلان و اگر عروض و ضرب محذوف باشد وزن او چنیں بود که مفعول مفاعیل فاعلن بحر خفیف مخبون فاعلاتن مفاعلن فعلاتن دو بار مثالش ؎ اے صبا بوسه زن زمین دارورا ✽ ور زرنجد لب چو شکر اورا ✽ تقطیعش اے صبا بو فاعلاتن سه زن زمن مفاعلن دار ورا فعلاتن ور زرنجد فاعلاتن لبی چشک مفاعلن کر اورا فعلاتن اصل ایں بحر فاعلاتن مستفع لن فاعلاتن است دو بار اما چوں مستفع لن را خبن کنند مفاعلن شود فاعلاتن را خبن کنند فعلاتن شود چنانکه گذشت ہر دو بتکرار و اینجا صدر و ابتدا سالم است و باقی ارکان مخبون و اگر صدر و ابتدا نیز مخبون بود وزن او چنیں بود که فعلاتن مفاعلن فعلاتن و اگر عروض و ضرب فعلیان بود مخبون مسبغ باشد چنانکه گذشت در بحر رمل و مجتث و ایں بحر را ازاں جہت خفیف گویند که سبک تریں بحرہاست در وزن چراکه در ہر رکن او دو سبب خفیف محیط است بوند و بایں سبب ارکان سبک شدہ اند و بعضے گفته اند ایں بحر سبکتریں بحورہاست بایں معنی که ناحیہائے دراز که حروف بسیار دارد و در ہیچ بحر آوردن آں ممکن نیست دریں بحر میتواں آورد ہمچنانکه گفته اند ؎ خواجه عبدالرحمن مادر کتابت ✽ ہمچو عبدالحمید ابن الحمید است ✽ تقطیع خاج عبدر فاعلاتن رحمن ما مستفعلن در کتابت فاعلاتن ہچ عبدل فاعلاتن حمیداب مفاعلن ناحمید است فاعلیان خفیف مخبون مقصور فاعلاتن مفاعلن فعلات دو بار مثالش ؎ ماہ رویا بخین من مشتاب ✽ کشتن عاشقان که دید صواب ✽ تقطیعش ماہ رویا فاعلاتن بخون من مفاعلن مشتاب فعلات باقی بریں قیاس بداں چوں فاعلاتن را خبن و قصر کنند فعلات شود چنانکه گذشت بتکرار خفیف مخبون محذوف فاعلاتن مفاعلن فعلن بکسر عین دو بار مثالش مؤلف گوید ؎ گفتمش چیست بے تو چارۂ ما ✽ رفت در قہر و گفت مرگ و بلا ✽ تقطیعش گفتمش چی فاعلاتن سبی تچا مفاعلن رہما فعلن باقی بدیں طریق بداں چوں فاعلاتن را خبن و حذف کنند فعلن شود بکسر عین چنانکه گذشت بتکرار خفیف مخبون مقطوع فاعلاتن مفاعلن فعلن به سکون عین دو بار مثالش مؤلف گوید ؎ با توکی درد ما تواں گفتن ✽ ایں سخن را کجا تواں گفتن ✽ تقطیعش باتکے در فاعلاتن د ما تواں مفاعلن گفتن فعلن باقی بدیں

قیاس وچوں فاعلاتن را قطع کنند فعلن شود بسکون عین چنانکہ گذشت بتکرار خفیف
مخبون مقطوع مسبغ فاعلاتن مفاعلن فعلان دوبار مثالش مؤلف گوید معما باسم داؤد
ے از طبائع ہر آنچہ موجود است ٭ آدمی زاں میاں مقصود است ٭ تقطیعش از طبائع فاعلاتن
ہر انچمو مفاعلن جو دست فعلن آدمی زا فعلاتن میاں مق مفاعلن صود است فعلان چوں فعلن
مقطوع را تسبیغ کنند فعلان شود چنانکہ گذشت بتکرار **فصل در بیان فک** بعضے از بحور گذشتہ
بدانکہ شش بحر کہ سریع و منسرح و خفیف و مضارع و مقتضب و مجتث اند وقتے کہ مسدس
الاجزا باشد یعنی ہریک را از انہا شش رکن باشد از یک دائرہ بیروں می آیند
چرا کہ چوں مستفعلن مستفعلن مفعولات را کہ بحر سریع است برخط دائرہ نویسی و از مستفعلن دوم
آغاز کنی و بر مستفعلن اول تمام سازی و گوئی مستفعلن مفعولات مستفعلن بحر منسرح باشد
و اگر از تفعلن مستفعلن دوم آغاز کنی و بر مس او تمام سازی گوئی کہ تفعلن مفعولات مس تفعلن مس
بر وزن فاعلاتن مستفعلن فاعلاتن شود کہ بحر خفیف است و اگر از علن مستفعلن دوم آغاز کنی
و بر مستف او تمام سازی و گوئی کہ علن مفعولات مستفع لن مستف بر وزن مفاعیلن فاعلاتن
مفاعیلن شود کہ بحر مضارع است اگر از مفعولات آغاز کنی و بر مستفعلن دوم تمام سازی
و گوئی مفعولات مستفعلن مس تفعلن بحر مقتضب باشد و اگر از عولات آغاز ی و بر مف تمام
سازی و گوئی عولات مس تفعلن مس تفعلن مف بر وزن مستفعلن فاعلاتن فاعلاتن شود کہ بحر
مجتث است و ازیں بیان ظاہر شد کہ تفع کہ در مستفعلن بحر خفیف و بحر مجتث است
عوض لات است و تد مفروق است پس او نیز وتد مفروق باشد و ہمچنیں ظاہر شد
کہ فاع در فاعلاتن بحر مضارع است عوض لات است پس او نیز وتد مفروق باشد
صورتِ دائرہ اینست صورت دائرہ مشتبہ بر سہ دائرہ محیط یکدیگر کہ شش برابر باشد
گذاشتہ شد تا آساں گردد رسم آں بر کاتب و فہم آں بر طالب ۱۲ منہ واللہ اعلم بالصواب
ہیئتہ دائرہ مشتبہ موافق حاشیہ ٭

صورت دائرہ دیگر نیست

و ایں دائرہ را مشتبہ گویند بکسر باء ازاں جہت کہ بعضے ارکان بحور او مشتبہ اند بیکدیگر چرا کہ
مستفعلن کہ در بحر خفیف و بحر مجتث است مرکبست از وتد مفروق و دو سبب خفیف و مستفعلن
کہ در بحور دیگر است از دو سبب خفیف و وتد مجموع و ہمچنیں فاع لاتن کہ در بحر مضارع است
مرکبست از وتد مفروق و دو سبب خفیف و فاعلاتن کہ در غیر او ست مرکبست از دو سبب خفیف و وتد مجموع
و بعضے ایں دائرہ را وتد نامیدہ اند بجہت آنکہ وتد مفروق واقع نیست مگر در ہمیں بحر مشاکل مکسوف
مقصور مفاعلات مفاعیل مفاعیل و دوبار مثالش ے یار غم شدہ ام در شب دیجور ٭
زاں سبب کہ نشد روز محن دور ٭ تقطیعش یار غمش فاعلات دام درش مفاعیل ب دیجور

ے بضم میم و سین بانقط و کسر قاف ۱۲ منہ رحمۃ اللہ ٭

مفاعیل زاسببیک فاعلات نشد روز مفاعیل محن دور مفاعیل اصل این بحر فاعلاتن مفاعیلن مفاعیلن است دو بار اما چوں فاعلاتن و مفاعیلن را کف کنند فاعلات و مفاعیل شود بضم آخر ہر دو چنانکہ گذشت بتکرار و چوں مفاعیل را قصر کنند مفاعیل شود بسکون لام چنانکہ گذشت در بحر ہزج و این بحر را ازاں جہت مشاکل گویند کہ مشابہ و موافق بحر قریب است در ارکان چراکہ الفاظ ہر دو یکی است و اختلاف بانست کہ اینجا فاعلاتن مقدم است و بر ہر دو مفاعیل و در بحر قریب موخر است از ہر دو مشاکلہ در لغت مشابہت است و موافق قریب این بحر نیز از بحور مستحدث است بحر متقارب[ع] مثمن سالم این بحر را ازاں جہت متقارب گویند کہ اوتاد و اسباب نزدیک اند چراکہ ہر وتدی را سببی در پے است و تقارب در لغت بیکدیگر نزدیک شدن است و بعضے گفتہ اند و این بحر را ازاں جہت متقارب گویند کہ اوتاد و بیکدیگر نزدیک اند چراکہ درمیان ہر دو وتد یک سبب خفیف است و اصل این بحر ہشت بار فعولن است شانش ؎ اگر سرو من در چمن جا بگیرد ٭ عجب باشد ار سرو بالا بگیرد ٭ تقطیعش اگر سر فعولن و من در فعولن چمن جا فعولن بگیرد ٭ فعولن باقی تقطیع بریں قیاس متقارب مثمن مقصور فعولن فعولن فعولن فعول دو بار مثالش مؤلف گوید ؎ مرا گشت آں مہ جبہ ہجراں نمود ٭ ز مرگم خبر بود از نیم بود ٭ تقطیعش مرا گش فعولن تا امہ فعولن جبہ ہجرا فعولن نمود فعول باقی تقطیع بریں قیاس چوں فعولن را قصر کنند یعنے ساکن سبب او را کہ نون است بیندازند و حرف متحرک آں سبب کہ لام است ساکن سازند فعول شود و اینجا عروض و ضرب مقصور است و باقی ارکان سالم متقارب مثمن محذوف فعولن فعولن فعولن فعل دو بار مثالش مؤلف گوید ؎ چو آیم بکویت مکن عیب من ٭ کہ بے اختیارم دریں آمدن ٭ تقطیع چو آیم فعولن بکویت فعولن مکن عی فعولن ب من فعل باقی تقطیع بریں قیاس چوں فعولن را حذف کنند یعنی سبب خفیف آخر او را کہ لن است بیندازند فعو بماند فعل بجائے آں نہند کہ مستعمل است و اینجا عروض و ضرب محذوف است و باقی ارکان سالم ہر جا کہ تفاوت نباشد میان این دو وزن مگر باین کہ رکن آخر یکے فعولن شود در رکن آخر دیگرے فعل از اجتماع این دو وزن بیت ناموزون نشود متقارب

؎۱ بضم میم و فتح تاء بدو نقطہ فوقانی و قاف و کسر راء بے نقطہ و بائے بیک نقطہ ۱۲ منہ رحمۃ اللہ ٭

مثمن اثلم فعلن فعولن چہار بار مثالش ؎ آشوب جانی شوخ جہانی ٭ بے اعتقادی نامہربانی ٭ تقطیعش آشو فعلن بجانی فعولن شوخی فعلن جہانی فعولن باقی تقطیع بریں قیاس اثلم در لغت رخنہ شدن بود و در اصطلاح انداختن فاء فعولن است عولن بماند فعلن بجائے آں نہند بجہت افتادن فاء آں رکن را کہ ثلم در وے واقع است اثلم گویند و چوں فعلن را از فعولن بگیرند اثلم گویند و اینجا چہار رکن سالم متقارب مثمن مقبوض اثلم فعولن فعلن چہار بار مثالش ؎ گرم بخوانی درم برانی ٭ دل حزیں را بجائے جانی ٭ تقطیع گرمب فعولن خانی فعلن درمب فعولن رانی فعلن باقی تقطیع بریں قیاس چوں فعولن را قبض کنند یعنی حرف ساکن او را کہ نون است بیندازند فعول بماند الخ اینجا چہار رکن مقبوض است و چہار رکن اثلم و بعضے مقبوض اثلم را بر شانزدہ رکن نا کردہ اند چنانکہ خواجہ عصمت اللہ بخاری رحمۃ اللہ علیہ فرماید مثالش ؎ زہے دو چشمت بخوں مردم کشادہ تیر و کشیدہ خنجر ٭ رخ چو ماہت صباح دولت خط سیاہت شب منبر ٭ تقطیع زہے د مفعول چشمت فعلن بخوں فعول مردم فعلن کشادہ فعول تیر و فعلن کشید فعول خنجر فعلن باقی تقطیع بریں قیاس متقارب مسدس سالم فعولن شش بار مثالش ؎ ز درد جدائی چنانم ٭ کہ از زندگانی بجانم ٭ ز درد فعولن جدائی فعولن چنانم فعولن کہ از زن فعولن دگانی فعولن بجانم فعولن و اگر عروض و ضرب مقصور باشد وزن او چنیں بود کہ فعولن فعول و اگر عروض و ضرب این مسدس محذوف باشد وزن او چنیں بود کہ فعولن فعولن فعل ٭ بحر متدارک مثمن سالم این بحر را ازاں جہت متدارک گویند کہ اسباب او دریافتہ است اوتاد را و تدارک در لغت دریافتن و پیوستن است و بعضے گفتہ اند کہ چوں ابو الحسن اخفش این بحر را پیدا کرد و پیوست بہ بحرہائے کہ خلیل ابن احمد پیدا کردہ بود او را متدارک[لہ] نام کرد و احمد عروضی این بحر را غریب نام کردہ است و اصل او فاعلن است ہشت بار مثالش ؎ حسن و لطف ترا بندہ شد مہر و مہ ٭ خط و خال تر مشک چیں خاک رہ ٭ تقطیع حسن و لط فاعلن فی ترا فاعلن بندہ شد فاعلن مہر و مہ فاعلن. باقی زیں ساں میداں دیگر متدارک

؎۱ بضم میم و فتح تاء بدو نقطہ فوقانی و دال بے نقطہ و کسر راء بے نقطہ و رحمۃ اللہ ۱۲ ؎ ز نام ہائے بس ست مختا
ز متدارک بگویم آں سیر پیمانہ نظم تا تو بدانی و غریب محذوف و مشقق و مخترج مسالم شقیق خبیق و کفن خیل بانہ مانے ۱۲

مثمن مخبون فعِلن بکسرِ عین هشت بار شالش ه۱ چو رخت نبود گل باغ ارم ٭ چو قدرت نبود قد سرو چمن ٭ تقطیعش چو رخت فعِلن گل با فعِلن غ ارم فعِلن باقی زینسان چون فاعلن را خبن کنند فعِلن بماند بکسرِ عین چنانکه گذشت در بحر رمل اینجا همه ارکان مخبون اند متدارک مثمن مقطوع فعْلن بسکون هشت بار شالش ه۲ هردم پیشت دارم زاری ٭ کز غم تا کے زارم داری ٭ تقطیع هردم فعْلن پیشت فعْلن دارم فعْلن زاری فعْلن باقی زینسان میدان چون فاعلن را قطع کنند یعنی از وتد مجموع او که علن است حرف ساکن را بیندازند که نون است و متحرک پیش ازو را که لام است ساکن سازند فاعلْ شود فعْلن که لفظ با تنوین است بجائے آں بنهند و اینجا همه ارکان مقطوع اند و این بحر را صوت الناقوس نیز گویند و از جابر انصاری رضی الله عنه روایتیست که گفت در راه شام با حضرت امیر المومنین و امام المتقین علیؑ ابن ابی طالب کرم الله وجههٗ بودم و بر دیرے می گذشتیم ترسائی ناقوس می نواخت چون آں حضرت آواز ناقوس شنیدند فرمودند که ناقوس چنیں میگوید و چند بیت در شان فنائے دُنیا خواندند و اوّل ابیات اینست بیت حقاحقاحقا ٭ صدقا صدقا صدقا ٭ پس معلوم شد که صوت ناقوس مشابه متدارک مقطوع است متدارک مثمن مخبون مقطوع فاعلن فعْل چهار بار مثالش بیت سنبل سیه بر سمن مزن ٭ لشکر حبش بر ختن مزن ٭ تقطیع سنبل فاعلن سیه فعِل بر سمن فاعلن مزن فعِل ٭ لشکری فاعلن حبش فعِل بر ختن فاعلن مزن فعِل چون فاعلن را خبن و قطع کنند فعِل شود بکسرِ عین فعْل بفتح عین بجائے آں نهند بجهت خفت فتحه و متدارک مسدّس اگر سالم الاجزا باشد وزن او فاعلن بود شش بار و اگر مخبون الاجزا باشد فعِلن شود شش بار و اگر مخبون مقطوع الاجزاء باشد فعِل بود شش بار فصل در بیان فک دو بحر گذشته بدانکه خلیل بن احمد بحر متقارب را در یک دائره نهاده است و آں را منفرده نام کرده بجهت آنکه یک بحر است و ابو الحسن اخفش ازیں دائره بحر متدارک را استخراج کرده است بر قیاس دائره یا بحور دیگر چرا که چون چهار فعولن را بر خط دائره نویسی و از فعو آغاز کنی و بر لن تمام

سازی و گوئی که فعولن فعولن فعولن فعولن بحر متقارب باشد و اگر فعو را گذاری و از لن آغاز کنی و بر فعو تمام سازی و گوئی که لن فعولن فعولن فعو بوزن چهار فاعلن باشد که بحر متدارک است و صورت دائره اینست

و این دائره را متفقه گویند بکسرِ فاء ازاں جهت که ارکان بحور این دائره متفق اند بیکدیگر باین معنی که همه خماسی اند و مرکب از وتد مجموع و سبب خفیف و بعضے این دائره مشتبه نامیده اند بحر طویل سالم این بحر را ازانجهت طویل گویند که طویل در لغت دراز را گویند و این بحر هائے شعر عربست چرا که در یک بیت از چهل و هشت حرفست و هیچ بحر دیگر بدیں درجه نمیرسد و بیانش اینست که خلیل ابن احمد هر یک ازیں یازده بحر را که هزج و رمل و رجز و منسرح و مضارع و مقتضب و مجتث و سریع و خفیف و وافر و کامل است بر شش رکن سباعی وضع کرده است که چهل و دو حرف باشد و بحر متقارب بر هشت رکن خماسی وضع کرده است که چهل حرف باشد و اگرچه بحر مدید و بحر بسیط را نیز بر چهار

ه۱ صورت دائره متفقه بر چهار دائره محیط بلکه بیکدیگر هشت بخش برابر باشد گذاشته که تا آسمان باشد رسم آں بر کاتبه و فهم بر طالب ۱۲

ه۲ بفتح تائی بے نقطه و کسر دال و سکون یائی بدو نقطه تحتانی ۱۲ منه رحمة الله علیه ۱۲

ه۳ این بحر های نامبرده در عرب همه مسدّس مستعمل اند و اں یک رکن افزوده مثمن کرده اند مگر آنکه طویل و عمرو مثمن مستعمل است ۱۲ منه

ه۴ بفتح میم و کسر دال بے نقطه سکون یائے یا نقطه تحتانی است ۱۲ منه رحمة الله علیه ٭

رکن سباعی [۵۱] و چهار رکن خماسی که چهل و هشت حرف باشد وضع کرده است ما بحر مدید در شعر عرب البته مجزو می آید و مجزو بیتی را گویند که عروض و ضرب او بیفتد چنانکه گذشت در بحر مقتضب پس مدید نیز مسدس شود و بسیط اگر مجزو آید مسدس شود و اگر مثمن آید البته عروض و ضرب او مخبون می آید پس چوں به خبن از عروض و ضرب از دو دو حرف بیفتد چهل و شش حروف ماند و بعضے گفته اند ایں بحر را ازاں جهت طویل گویند که مجزو نیاید و هرگز از هشت رکن کمتر نیست بخلاف دیگر بحور بعضے گفته اند که طویل ازاں گویند ایں بحر را که در ارکان او اوتاد مقدم بر اسباب و در طویل است نسبت به سبب واصل ایں بحر فعولن مفاعیلن است چهار بار مثالش بیت دلارام مارا اگر بوعده وفا بودی * بنوعی بدی کاخر تسلی بما بودی * تقطیع دلارا فعولن مما را اگر مفاعیلن بوعده فعولن وفا بودی مفاعیلن بنوعے فعولن بدی کاخر مفاعیلن تسلی فعولن بما بودی مفاعیلن و بعضے عکس طویل را یعنی مفاعیلن فعولن را چهار بار بحر عریض مقلوب طویل نامیده اند بحر مدید مثمن سالم ایں بحر را ازاں جهت مدید گویند که مد در لغت کشیدن است و ایں بحر را از طویل کشیده اند و بیروں آورده چنانکه از دائره معلوم خواهد شد و بعضے گفته اند که ایں بحر را جهت مدید گویند که دو سبب در دو طرف ارکان سباعی او کشیده است فادر اول رکن و تن در آخر و بعضے گفته اند که ارکان سباعی او در گرد ارکان خماسی او کشیده شده است واصل ایں بحر فاعلاتن فاعلن است چهار بار مثالش بیت اے دلِ پُر درد را لعل تو درمان شده * خاک پایت بنده را چشمهٔ حیواں شده * تقطیع اے دل پر فاعلاتن درد را فاعلن لعل تو در فاعلاتن مان شده فاعلن و ظاهر است که بحر مدید بطبع اقرب است از طویل و اگر فاعلن را خبن کنند و که فاعلاتن فعلن چهار بار تمام از ثقل بیروں آید مثالش بیت از میان دو هنش ناتواں یکسر مو * زاں نشاں بازده زیں سخن هیچ مگو * تقطیع از میانِ فاعلاتن و هنش فعلن ناتوا یک فاعلاتن سر مو فعلن بعضے عکس مدید را یعنی فاعلن فاعلاتن چهار بار بحر عمیق نامیده اند بحر بسیط [۵۱] مثمن سالم ایں بحر را ازاں جهت را بسیط گویند که بسیط در لغت گسترانیده است و در اول هر رکن سباعی او دو سبب خفیف گسترانیده شده است

۵۱ بفتح بائی بیک نقطه و کسر سین بے نقطه و سکون یائی بدو نقطه تحتانی و حائی بے نقطه ۱۲ منه *

سباعی را دو سبب خماسی را یک سبب واصل ایں بحر مستفعلن فاعلن است چهار بار مثالش بیت اے باد صبا لت و لم شاداں زدو در فلک * هجر تو بر خاطرم چوں بر جراحت نمک * تقطیع اے باد صبا مستفعلن لت و لم فاعلن شاداں زدو مستفعلن ری فلک فاعلن هجر تو بر مستفعلن خاطرم فاعلن چو بر جرا مستفعلن حت نمک فاعلن

فصل در بیان فک

سه بحر گذشته بدانکه ایں سه بحر که طویل و مدید و بسیط است از یک دائره بیروں می آیند چرا که چوں دو فعولن مفاعیلن را بر خط دائره نویسی و از فعولن آغاز کنی و بر مفاعیلن دوم تمام سازی و گوئی که فعولن مفاعیلن فعولن مفاعیلن بحر طویل باشد و اگر فعو را گذاری و از لن آغاز کنی و بر فعو تمام سازی و گوئی که لن مفاعی لن فعولن مفاعی لن فعو بر وزن دو فاعلاتن فاعلن شود که بحر مدید است و اگر از عیلن آغاز کنی و بر مفا تمام سازی و گوئی که عیلن فعولن مفاعیلن فعولن مفا بر وزن دو مستفعلن فاعلن شود که بحر بسیط است

صورت دائره اینست

ابتداء بسیط

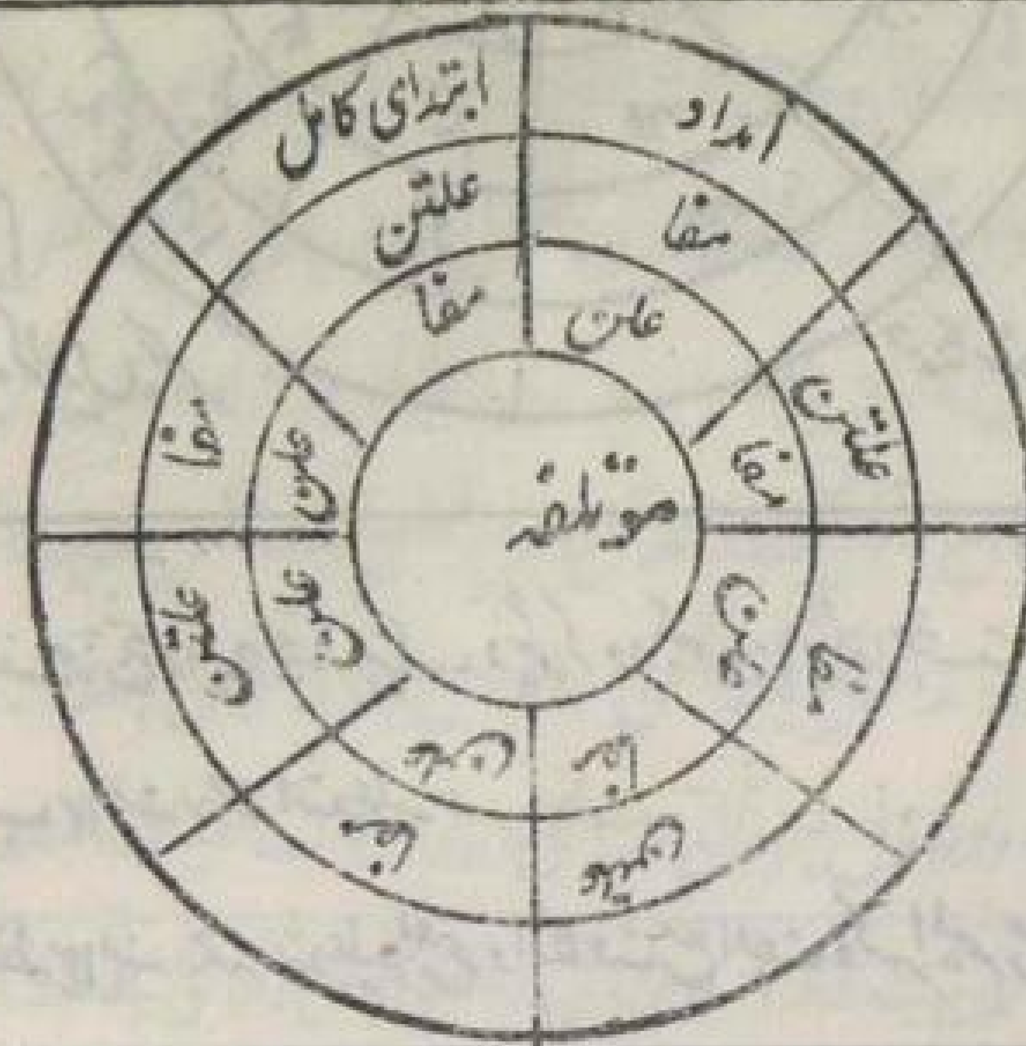
دائره مختلفه

و ایں دائره را مختلفه [۵۱] گویند بکسر لام [۵۲] ازانجهت که ارکان بحور ایں دائره مختلف اند بعضی خماسی و بعضی سباعی و بعضی گفته اند چوں ارکان سباعی ایں سه بحر مختلف بودند ایں دائره را مختلفه گفتند و بعضی ایں دائره را مختلفه نامیده اند بفتح لام بحر وافر مثمن و ایں بحر را ازاں جهت وافر گویند که دریں بحر حرکات بسیار است چرا که هر رکن او

۵۱ صورت دائره مختلفه بر پنج دائره محیط بیک، دیگر کرده بکسر برابر گذاشته شد تا آسان شد رسم آں بر کاتب و فهم آں بر طالب ۱۲ منه رحمة الله علیه *

۵۲ بکسر فا و ای بی نقطه ۱۲ منه رحمة الله علیه بفتح و الکاف مع الف و کسر المیم مع اللام ۱۲ منه *

مشتمل است بر پنج متحرک و وفور بضم واؤ و ضم فا در لغت بسیار است و اصل این بحر مفاعلتن است هشت بار مثالش بیت چه شُد صنما که سوئے کسے بچشم رضانمے نگری ٭ زرسم جفانمی گذری طریق وفانمی سپری ٭ چشد صنما مفاعلتن کسوی کسی مفاعلتن بچشم رضا مفاعلتن نمی نگری مفاعلتن، همبریں قیاس باقی دان بحر کامل مثمن سالم و این بحر را ازاں جهت کامل گویند که همچنانکه در دائره وضع کرده اند تمام آمده است و کمال در لغت تمامی است و بعضے گفته اند که چوں حرکات این بحر بسیار بوده او را کامل گفتند چرا که یک بیت تمام او مشتمل است بر چهل متحرک و اگرچه اصل بحر وافر نیز مشتمل است بر چهل متحرک اما این تمام مستعمل نیست و بعضے گفته اند که این بحر را ازاں جهت کامل گویند که ضرب او بر دو وجه می آید و ضرب هیچ بحر دیگر این مقدار نیست و اصل این بحر متفاعلن است هشت بار مثالش بیت نه دلش ز رسم جفاگهی بغلط به سُوئے وفا رود ٭ نه وفای او بدو صد جفا ز دل جفاکشش مار ود ٭ تقطیع نه دلش ز رس متفاعلن، مجفاگهی متفاعلن بغلط بسو متفاعلن بوفا رود متفاعلن۔ همبریں قیاس کن دیگر فصل در بیان فک دو بحر گذشته بدانکه بحر وافر و بحر کامل از یک دائره بیروں می آیند چرا که چوں چهار مفاعلتن را بر خط دائره نویسی و از مفا آغاز کنی و بر علتن تمام سازی و گوئی مفاعلتن مفاعلتن مفاعلتن وزن بحر وافر شود، اگر از علتن آغاز کنی و بر مفا تمام سازی و گوئی که علتن مفاعلتن مفاعلتن مفا بر وزن چهار متفاعلن شود که بحر کامل است و صورت دائره

اینست وایں دائره را موتلفه گویند بکسر لام ازاں جهت که ارکان بحور این دائره را بهم الفت و مناسبت است باین معنی که همه سباعی از مرکب از وتد مجموع و فاصله صغری و بعضی این دائره را متفقه نامیده اند و معنی ایتلاف و اتفاق بهم نزدیک است و معلوم باشد که این پنج دائره که دریں رساله آورده شد و دائره ایست که خلیل ابن احمد وضع آں کرده است و نام نهاده و یازده بحر ازیں استخراج کرده اما دائره اول مجتلبه است که بر شش رکن نهاده است بجهت آنکه بحور این دائره مسدس الاجزاء وضع کرده است همچنانکه گذشت در وجه تسمیه بحر طویل فصل در بیان رباعی بدانکه وزن رباعی که آنرا دوبیتی و ترانه نیز گویند از بحر هزج بیروں می آید و آنرا عجم پیدا کرده اند و بر بست و چهار نوع آورده و مجموع این بست و چهار وزن از ده لفظ مرکب است یکے مفاعیلن سالم که هزج سالم از تکرار آں حاصل می شود چنانکه گذشت دوم مفعول اخرب چنانکه دانستی که چوں مفاعیلن را خرب کنند مفعول شود بضم لام سوم مفاعلن مقبوض چنانکه دانستی که چوں مفاعیلن را قبض کنند مفاعلن بماند چهارم مفاعیل مکفوف چنانکه دانستی که چوں مفاعیلن را کف کنند مفاعیل بماند بضم لام پنجم فعول اهتم و هتم در اصطلاح اجتماع حذف و قصر است در مفاعیلن چوں بحذف لن از مفاعیلن بیفتد و بقصر یا بیفتد ولام ساکن شود و مفاع بماند فعول بجائے آں نهند بجهت افتادن لام و آں رکن را که هتم درو واقع است اهتم گویند و هتم در لغت دندان پیش شکستن است و چوں فعول را از مفاعیلن بگیرند اهتم گویند۔ ششم فعل مجبوب و جبّ در لغت خصی کردن است، و در اصطلاح انداختن هر دو سبب مفاعیلن است مفا بماند فعل بجائے آں نهند بجهت افتادن عیلن ولام و آں رکن را که جب درو واقع است مجبوب گویند و چوں فعل را از مفاعیلن بگیرند مجبوب گویند هفتم فاع ازل و زلل در لغت بے گوشتی زاں و نصف پایاں زنانست و در اصطلاح

۵۱۔ صورت او نقطه چهار دائره محیط یکدیگر که هشت بخش اند باشد گذشته شد تا آسان گردد رسم آں بر کاتب فهم بر طالب ۱۲
۵۲۔ بفتح ها و سکون تا ربد و نقطه فوقانی و میم ۱۲ منه ۵۳۔ بضم جیم و تشدید با ربیک نقطه ۱۲ منه رحمة الله علیه
۵۴۔ بفتح رائی با نقطه اول ۱۲ منه ٭

اجتماع ہتم وحزم است وچوں از مفاعیلن اہتم میم بیفتد بخرم فاع بماند وچوں فاع را از مفاعیلن بگیرند ازل گویند ہشتم فع ابتر ابتر در لغت ونباله بریدن ودر اصطلاح اجتماع جب وحزم است وچوں از مفا مجبوب میم بیفتد بحزم فا بماند فع بجائے آں بنہند کہ در حرف اول میزان است وچوں فع را از مفاعیلن بگیرند ابتر گویند نہم مفعولن اخرم چنانکہ دانستی کہ چوں مفاعیلن را حزم کنند مفعولن شود وہم فاعلن اشتر چنانکہ دانستی کہ چوں مفاعیلن را شتر کنند فاعلن بماند واز برائے ضبط ایں اوزان خواجہ حسن قرانی کہ از ائمہ خراسان بودہ است دو شجرہ ساختہ یکے را شجرۂ اخرب گویند ودیگر را شجرۂ اخرم اما شجرۂ اخرب آنست کہ رکن اول او مفعول بود وشجرۂ اخرم آنکہ رکن اول او مفعولن بود وشجرۂ اخرب بر دوازدہ نوع می آید وصورتش اینست ٭

واز اجتماع ایں دوازدہ وزن بایکدیگر رباعی ناموزون نشود شجرۂ اخرم نیز بر دوازدہ نوع می آید صورت اینست ٭

۵۱ بفتح با یک نقطہ وسکون بدو نقطہ فوقانی ورائی بے نقطہ ۱۲ رحمۃ اللہ ٭

۵۲ بفتح قاف تشدید رائے بے نقطہ ۱۲ منہ

واجتماع ایں دوازدہ وزن نیز بایکدیگر رباعی ناموزون نشود وبعضی گفتہ اندکہ اوزان شجرہ اخرب را باوزان شجرۂ اخرم جمع کردن نیکوست مثال دو وزن از شجرۂ اخرب در تاریخ نوشتن رسالہ رباعی سیفی چہ رسالہ نوشتی دلکش ٭ ہرکس کہ بدید شد دل وجانش نوش ٭ اہل دل ازد چو فیضہائی یابند ٭ بنویس کہ ہست فیضہا تاریخش ٭ تقطیعش سیفی چ مفعول رسالی مفاعلن نوشتی دل مفاعیلن کش فع ٭ ہرکس ک مفعول بدید شد مفاعلن دل و جانش مفاعیلن خش فع ٭ اہلی دمفعول لز دچفی مفاعلن ضہائی یا مفاعیلن بند فاع ٭ بنویس مفعول کہست فی مفاعلن ضہا تاری مفاعیلن خش فع وبعضے گفتہ اند کہ اوزان رباعی بدہ ہزار می رسد واز آں جملہ اینست کہ مفعول مفاعلن فعولن فعلن وایں را مثال آوردہ کہ ۵ العاشق فی ہواک ساہ ساہر ٭ تقطیعش العاش مفعول قفی ہوا مفاعلن کساہن فعولن ساہر فعلن وشک نیست کہ ایں مصراع را چنیں تقطیع میتوال کرد کہ العاش مفعول قفی ہوا مفاعلن کساہنسا مفاعیلن ہر فع ٭

وَصَلَّی اللّٰہُ عَلیٰ خَیرِ خَلْقِہٖ مُحَمَّدٍ وَآلِہٖ وَاَصْحَابِہٖ اَجْمَعِیْن

مطبوعات دُکان شیخ مُبارک علی تاجر کتب اندرون لوہاری دروازہ لاہور

فریادِ اُمت - بروضۂ خاتم نبوت .. ۳ر

نالہ یتیم - درد انگیز نظم - قیمت .. ۴ر

قصائد قاآنی - ردیف الف - ب -
شمولہ امتحان منشی فاضل - قیمت .. عہ

رباعیات ابوسعید ابوالخیر - شمولہ امتحان
منشی فاضل و ایم - اے - قیمت عہ

رباعیات سحابی استرآبادی - جو بی - اے
فارسی کا ایک حصہ ہیں - قیمت ... ۸ر

مرد خسیس - شمولہ امتحان منشی فاضل و ایک حصہ
بی - اے فارسی کورس - فارسی ڈرامہ قیمت ۱۲ر

حدائق البلاغت -
مشہور و معروف کتاب ہے - قیمت
حنائی ۱۰ر - قیمت سفید ۱۲ر

ابوالفضل - دفتر اول و سوم شمولہ امتحان
منشی فاضل - قیمت ۸عہ

تاریخ جہانکشائے نادری -
قیمت دو روپے - عگر

سہ نثر ظہوری - ظہوری کی نثر بہت مشہور ہے
ضرور ملاحظہ فرمادیں - قیمت ۵ر

مخزن اسرار -
حضرت نظامی گنجوی کی مشہور مثنوی ہے - قیمت حنائی ۱۰ر سفید ۱۲ر

مقامات حمیدی - شمولہ امتحان منشی فاضل ۸عہ

" " " - اُردو ترجمہ - قیمت ۸عہ

غزلیات نظیری - شمولہ امتحان منشی فاضل -
نظیری نیشاپوری کا کلام - قیمت عہ

مثنوی زہر عشق - مرزا شوق لکھنوی کی مشہور
و معروف مثنوی - قیمت ۴ر

حکیم نباتات - فارسی ڈرامہ شمولہ امتحان منشی ۸ر

شکوۂ ہند - مولینا حالی کی مشہور نظم قیمت ۲ر

چُپ کی داد - " " " " ۲ر

مسدس حالی - " " " " ۸ر

خلاصۂ شعر العجم - سوم ۶ر - چہارم ۸ر - پنجم ۴ر

لمعات اوج - حضرت اوج گیاوی کا کلام قیمت ۶ر

پرشین کمپوزیشن - از پروفیسر محمد علم الدین - ایم - اے
فارسی ترجمہ و مضمون نویسی کیلئے مفید ہے - قیمت عہ

الفاروق - از شبلی نعمانی - قیمت ۸عہ

المامون - " " - قیمت ۸عہ

ترجمہ ابوالفضل - دفتر اول - قیمت عہ

شرح دیوان غالب - از مولینا سہا - عگر

بحر العروض - قیمت ۶ر

عقد لالی شرح اخلاق جلالی - قیمت عہ

ظہیر الاخلاق خلاصہ اخلاق جلالی - قیمت ۱۲ر

پنجابی مخزن حصہ اول ۸ر - حصہ دوم ۸ر